

KUML 2010

KUML 2010

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Kvaderstenskirker mellem Viborg og Randers

Et bygningsarkæologisk studie

AF ANDERS CHRISTIAN CHRISTENSEN

Efter ærkebispesædets oprettelse i Lund i 1104 indledtes for alvor et kirkebyggeri af sten, der snart helt havde fortrængt trækirkerne. I Jylland blev der tradition for at bygge i veltilhugne kvadre, tildannet af de istidstilførte granitblokke, der i rigt mål lå udstrøet i landskabet. Ved første blik kan kvaderstenskirkerne virke ret homogene, men de enkelte anlæg rummer et væld af detaljer, der vidner om en vis frihed i udførelsen. De ses især på kirkernes portaler, vinduer, billedkvadre og profileringer, der kan være vidt forskellige i udtrykket. Langt de fleste kirker står endnu, og det giver rig mulighed for gennem arkæologiske feltstudier at undersøge kirkerne.

Da byggemetoden menes at have haft sin hovedinspiration fra den store katedral i Viborg, tager mine undersøgelser afsæt i kirkerne mellem Viborg og Randers, nærmere bestemt i Sønderlyng og Middelsom herreder. Herrederne dækker en af den tidlige middelalders vigtige færdselsårer, der fra Viborg har ført mod øst til fjordbyernes vandforbindelser til rigets øvrige landsdele. Vejenes forløb og herredernes afgrænsning blev defineret af de naturlige forhold, der i området er domineret af Nørreåen, som i sin brede øst-vest-gående ådal adskiller de to herreder (fig. 1). Det er den romanske udformning af kirkerne i dette område, der her er genstand for bygningsarkæologiske studier. Dette har overordnet fire mål. Først og fremmest er det nødvendigt at undersøge, i hvor høj grad de bevarede romanske dele af kirkerne kan anses for at være oprindelige i deres udformning; Dernæst bliver det (således rensede) middelalderlige materiale analyseret med henblik på om muligt at udlede markante ligheder i konstruktion og udførelse, der isoleret set ellers måtte ligge skjult. Så skal det forsøges, om der på foreliggende grundlag kan udtrages daterende elementer af kirkerne i de to herreder. Endelig skal kirkerne kort sættes i relation til kirkerne i det tidligere Thisted amt.¹

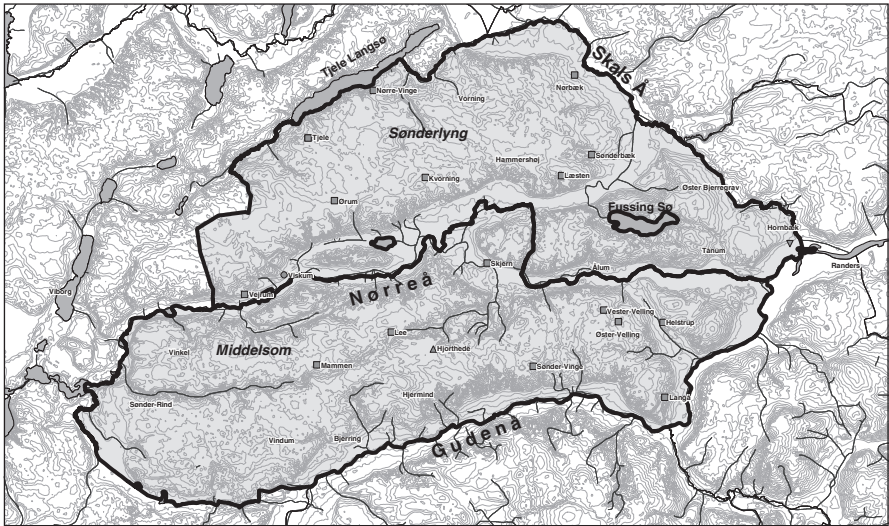

Fig. 1. Undersøgelingsområde og byggematerialer. Med firkantet signatur ses kvaderstenskirkerne, de sorte tillige med apsis. Hjørthede Kirke er sat i kvadre og rå kamp, Hornbæk i limsten, Hjermind i jernalkvadre, mens Viskum er bygget af rå kamp. Herredsinddeling med tyk sort streg. – Tegning: F. Callesen & A.C. Christensen.

Study area and building materials. Granite ashlar churches are marked with a square; a solid (black) square denotes a church with an apse. A few churches were constructed of other materials. For example, Hjørthede church was built of ashlars and granite boulders, Hornbæk church of limestone, Hjermind church of bog-iron ashlars and Viskum church solely of granite boulders. District boundaries are marked with a bold black line.

Kilderne

Valget af det geografiske område er betinget af det forholdsmæssige store antal kvaderstenskirkker i de to herreder. Af Sønderlyng herreds 15 kirker er det således kun Viskum (rå kamp) og Hornbæk (limsten), der ikke er opført i granitkvadre. Af Middelsom herreds 14 kirker er Hjørthede opført i en blanding af granitkvadre og rå kamp, mens Hjermind Kirkes primære byggemateriale er jernalkvadre. Granitkvadrene er altså i 26 af 29 tilfælde brugt som byggemateriale, og kirkerne skulle derfor give bedst tænkelige muligheder for sammenlignende undersøgelser.

Den grundlæggende og bærende del af min undersøgelse er feltstudierne. Målet har været at tilvejebringe en beskrivelse af kirkernes helt fundamentale bygningsmæssige elementer: planløsning, søkkelforhold, skifteøjde, forbandt, byggestenenes beskaffenhed og indbyrdes forhold, vinduer og portaler. En vigtig del af arbejds materialet er en stor mængde fotografier, der sidestillet med

de nedskrevne observationer fungerer som et centralt hjælpemiddel i analysen. Fotografier vil dog aldrig helt kunne erstatte en besigtigelse, og især for murværksanalyser kan de være utilstrækkelige. Blot få fotografier er vist i denne artikel.

Til sammenligning med observationerne fra mine feltstudier er inddraget det store, upublicerede materiale, der findes i landets arkiver. Vigtigst er Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv, hvor der findes beretnings- og opmålingstegninger samt en stor mængde både ældre og gamle fotografier.

I beretningsarkivet er arkitekt J.F.C. Uldalls (1839-1921) håndskrevne notesbøger den kilde, der mest trofast forsyner læseren med oplysninger om arkitektoniske forhold ved de jyske granitkvaderstenskirker. De indeholder detaljerede redegørelser for bygningsmæssige detaljer såsom vinduer, portaler, sokler og gesimser.² Uldall dedikerede fra 1860'erne og fremefter sit liv til studiet og ikke sjældent restaureringen af de jyske landsbykirker. Hans notater er værdifulde, fordi han ofte beskriver kirkerne, før bygningerne gennemgår den for perioden så almindelige "tilbageføring" til det oprindelige udseende, gerninger som Uldall ikke sjældent selv var ophavsmand til.³ Uldalls grundige arbejde afspejler sig også i det topografiske arkiv, hvor der findes talrige skitser og opmålinger af facader, vinduer og andre bygningsdetaljer. Enkelte gange kan man være så heldig, at der er opmålinger af samme kirke på forskellige tidspunkter, og man kan dermed få en idé om de forandringer, som kirken har undergået. Her har det vist sig, at Uldall var særdeles tro over for de faktiske forhold. Således kan man regne med, at Uldall i sine opmålinger af murværket har opmålt hver enkelt kvadersten, så man i nogle tilfælde kan afsløre mangler eller udeladelser i andres opmålinger. Disse ret tilfældige afsløringer eller udeladelser vidner om, hvor svært materialet er at arbejde med. Hvis det er så vanskeligt at fastlægge kirkernes bygningshistorie gennem de seneste 150 år, må man skulle være varsom med at konkludere på bygningernes ældste historie op til 1800-tallet.

I vurderingen af kvaderstenskirkernes oprindelige udformning og udtryk må man inddrage de forandringer og restaureringer, der i 1800-tallets sidste halvdel blev udført på de middelalderlige kirkebygninger. Gennem de ca. 700 år granitkvaderstenskirkerne havde stået indtil da, var de blevet løbende vedligeholdt og om nødvendigt istandsat. Det skete efter kirke ejerens forgodtbeholdende, og man tog det ikke så nøje med at opretholde et ensartet materialevalg, men kunne f.eks. spække med teglsten.⁴ Ved 1800-tallets midte var tiden moden til at give retningslinjer for større ensartethed i fremtidige restaureringer. I et indlæg i "Kirkehistoriske Samlinger" i 1868 reflekterede en af hovedpersonerne, Uldall, over de principper, der i det forestående arbejde burde

gælde. Som begrundelse for sit indlæg anførte Uldall, at retningslinjerne i den i 1861 vedtagne Kirkesynslov efter hans overbevisning ikke var blevet tilstrækkeligt håndhævet, hvorfor han nu ville "... give nogle Oplysninger om den Vei, man bør følge ved Landsbykirkernes Istandsættelse ...".⁵

Et af Kirkesynslovens kardinalpunkter var §3, der pålagde de ansvarlige at istandsætte kirkerne i deres oprindelige stil, hvor der var mulighed for det; dette fordrede naturligvis en definition af den "oprindelige stil", hvad Uldall da også diskuterer. Lovens vidtrækkende konsekvenser for landets kulturarv blev Viborg Domkirke et eksempel på, da den middelalderlige katedral i 1860'erne blev nedrevet og genopført i en stil, som man mente var den oprindelige.⁶ Også enkelte landsbykirker led samme skæbne, f.eks. Øster Velling Kirke i Middelsom herred.

Et eksempel på de metoder, der anvendtes på baggrund af §3, kommer til udtryk i forbindelse med afrensningen af de ofte talrige og tykke kalklag, der dækkede mange af de oprindelige detaljer på kvaderstenskirkene: "... efter den første grovere Borthugning af Kalken, [skulle man] overgyde med fortyndet Saltsyre og gnide haardt med en Staaltraadsbørste. Hvor dette ei er tilstrækkeligt, maa Steenhuggeren omhyggelig efterhugge Alt, og paa den Maade fuldkommen gjengive de nævnte Prydelser deres oprindelige Character".⁷ Med brugen af disse metoder kom tidens arkitekter og kunsthistorikere til at præge de gamle stenhuse i så høj grad, at 1800-tallets omforandringer og restaureringer i dag må betragtes som en selvstændig periode i kvaderstenskirkernes lange bygningshistorie.

Kirkernes udformning –planløsninger

De romanske dele af kirkerne består i deres grundform af kor og skib, med koret som konstituerende bygningselement. En mindre gruppe har endvidere en halvrund apsis som østafslutning, mens der i det undersøgte område ikke er belæg for at kunne henføre nuværende tårnbygninger til den ældste byggefase.⁸ På fig. 2 ses bredde- og længdemålene på de 29 kirkers kor og skib. Mens korbygningerne ligger tæt på den kvadratiske form, er der større spænd mellem længde- og breddemålene på kirkeskibenes velkendte, rektangulære udstikning. Målene viser også, at man i Middelsom herred har lidt længere skibe i forhold til korbygningerne, end man har i Sønderlyng herred.

Endvidere viser tallene, at de ekstreme mål (største/mindste) er koncentreret på nogle få kirker, hvilket måske ikke er overraskende. Således har Hammershøj Kirke ikke alene det mindste kor, både hvad angår længde og bredde, men også det smalleste skib. Af de fire mål på denne kirke er det dermed kun skibets

Planforhold (m)			Kor			Skib			Skib/kor forhold (længde)
Sønderlyng	Apsis	Tårn	Længde	Bredde	Forhold	Længde	Bredde	Forhold	
1. Hammershøj	x	x	5,25	5,7	0,92	17	7,5	2,27	3,2
2. Hornbæk		x	7,1	8,1	0,88	15,8	10	1,58	2,2
3. Kvorning			6,52	7,2	0,9	16,68	9,33	1,79	2,5
4. Læsten		x	5,95	6,95	0,86	13	10	1,3	2,2
5. Nørbæk		x	5,55	5,8	0,96	11,44	7,99	1,43	2
6. Nr. Vinge		x	6,65	7,35	0,9	14,8	9,48	1,52	2,2
7. Sønderbæk		x	6,2	5,9	1,05	15,4	8	1,92	2,4
8. Tjele	Sakristi	x	5,5	8,25	0,66	11,6	8,25	1,41	2,1
9. Tånåm	x	x	7,3	7,25	1,01	13,45	9,5	1,41	1,8
10. Vejrum			6,35	6,5	0,98	12	7,9	1,52	1,9
11. Viskum		x	6,6	6,9	0,96	12,1	8,2	1,47	1,8
12. Vorning	x	x	6,52	7,39	0,88	12,55	9,4	1,33	1,9
13. Ørum	Sakristi	x	6,9	7,2	0,96	15,9	9	1,77	2,3
14. Ø.Bjerregrav	x	x	5,5	6,4	0,86	13,6	8,4	1,62	2,4
15. Alum	x	x	7	8	0,87	19	9,8	1,94	2,7
Middelsom									
16. Bjerring	x	x	6,28	6,78	0,93	13,63	8,35	1,63	2,2
17. Helstrup		x	5,9	6,53	0,9	12,68	8,3	1,53	2,1
18. Hjermind		x	7,75	7,93	0,98	19,53	9,14	2,14	2,5
19. Hjorthede			7,4	7,4	1	14,4	9,2	1,56	1,9
20. Langå		x	6	6,4	0,94	15	8	1,87	2,5
21. Lee		x	6,6	7,1	0,93	16,9	8,9	1,89	2,5
22. Mammen			5,9	7,7	0,77	13,63	9,3	1,46	2,2
23. Skjern			6,78	7,22	0,94	14,6	9,1	1,6	2,1
24. Sdr. Rind	x	x	5,63	6,45	0,87	14,15	7,64	1,85	2,5
25. Sdr. Vinge			5,45	6,38	0,85	13,22	7,85	1,68	2,4
26. V. Velling		x	7,1	7,5	0,95	14,6	10,3	1,42	2
27. Vindum	x	x	7,2	8,1	0,88	18,4	10,6	1,73	2,5
28. Vinkel	x	x	6,65	8,25	0,81	17,65	10,5	1,68	2,6
29. Ø. Velling			5,65	7,55	0,75	15,6	8,66	1,8	2,7
Gennemsnit			6,38	7,11	0,9	14,8	8,92	1,66	2,2

Fig. 2. Planforhold, udvendige mål. Hvor planer har kunnet rekvireres, er målene foretaget v.h.a. disse. Dog er der foretaget enkelte kontrolmålinger, hvor planerne har været mangelfulde eller tilsyneladende upræcise. Resten er foretaget på stedet, og alle mål er udvendige. For at få det mest præcise billede af de ældste dele er de senmiddelalderlige vestforlængelser på skibene i Tånåm, Øster Bjerregrav og Mammen ikke medregnet. Skjern Kirke er udvidet efter 1871, så den i dag måler 15,9 m (fig. 10). Tjele Kirke har med sin ombyggede langhusform jævnbreddet kor og skib, så korbredden på denne kirke er misvisende i forhold til den oprindelige udformning. Hjermind Kirke, der er opført i jernalkvadre, er skalmuret, og var ifølge Uldall ombygget flere gange før 1866. Hornbæk Kirke, der iøvrigt er opført i limstenskvadre, er skalmuret 1853-55 og fremstår i dag derfor i større dimensioner end i middelalderen. – Udarbejdet af A.C. Christensen.

External ground plan dimensions (in metres) for the Romanesque parts of the churches (chancel and nave). Where available, existing ground plans have been used, supplemented where necessary by a few control measurements by the author. Otherwise, all measurements are external and were undertaken on-site by the author. In order to obtain the most precise picture possible of the oldest parts, the late medieval extensions of the nave in Tånåm, Øster Bjerregrav and Mammen churches have not been included. Skjern church was extended after 1871 so that today it measures 15.9 m in length. With its converted long-house form, Tjele church has a chancel and nave of equal width. The chancel width is, therefore, misleading relative to its original form. Hjermind church, which was built of bog-iron ashlar, has brick-faced walls and was, according to Uldall, altered several times prior to 1866. Hornbæk church, built of limestone ashlar, was brick-faced in 1853-55 and appears larger today than it did in the Middle Ages.

længde, der ikke repræsenterer et afvigende mål. Til gengæld er dette mål på 17 meter et godt stykke over det gennemsnitlige. Kirken blev næsten helt ombygget i 1881, hvor endvidere det oprindelige sakristi blev fjernet og en apsis tilføjet. At koret i den forbindelse skulle have været forkortet og skibet gjort smallere er der dog ikke belæg for i arkivmaterialet. Det kan således sandsynliggøres, at man ved planløsningen i Hammershøj har valgt en lang og smal form, der med det uforholdsmæssigt store skibsareal i forhold til korarealet skiller sig ud fra den gængse praksis i området. Samlet set kan man på baggrund af fig. 2 udlede, at når man i romansk tid byggede kirker i det undersøgte område, udstak man følgende plan for kor og skib: Det næsten kvadra-

Apsider (m)	Bredde	Toppunkt	Midtpunkt	% af østmur
Sønderlyng				
1. Hammershøj	5,25	2,95	0,65	92
9. Tånum	5,62	2	-1,62	77,5
12. Vorning	5,4	2,5	-0,4	73
14. Ø. Bjerregrav	5,3	3	0,7	83
15. Ålum	6,2	2,9	-0,4	77,5
Middelsom				
16. Bjerring	5,1	2,4	-0,3	75,2
24. Sdr. Rind	5,13	2,5	-0,13	79,5
27. Vindum	6,1	3,2	0,3	75,3
28. Vinkel	6,15	3,15	0,15	74,5
<i>Gennemsnit u. Hammershøj</i>	5,62	2,7	-0,21 (0,01 u. Tånum)	76,9
<i>Gennemsnit m. Hammershøj</i>	5,58	2,73	-0,12	78,6

Fig. 3. Apsidernes toppunktsmål tager udgangspunkt i korbygningernes østfacade, og er den maksimale øst-vest længde af apsis. Midtpunktsmålene (toppunkt gange 2 minus bredde) skal tydeliggøre, om apsidens midtpunkt ligger på korvæggens yder- eller indermur. Et positivt tal betyder, at apsis dækker mere end en halvcirkel, mens et negativt tal betyder, at midtpunktet ligger inde i væggen/koret; derved fremkommer en fladere konstruktion. Ideelt set skulle tallet være 0, hvis apsidens midtpunkt ligger i korets østfacade. Som man kan se, er dette netop tilfældet, hvis det stærkt afvigende apsis i Tånum udelades. Yderste kolonne til højre viser, hvor stor en del af korets østmur der i plan dækkes af apsis. Det i 1881 opførte apsis i Hammershøj er taget med til sammenligning. – Udarbejdet af A.C. Christensen.

The upper dimensions for the apse sides are taken from the east façade of the chancel building and represent the maximum length E-W of the apse. The middle point dimensions (upper point x2 minus width) are intended to show whether the mid-point of the apse side lies on the outer or inner wall of the chancel. A positive value means that that the apse covers more than a semicircle, whereas a negative value means that the mid-point lies in the wall/chancel; the latter gives a flatter construction. Ideally, the value should be 0, if the side of the apse lies in the east façade of the chancel. As is apparent, this is the case if the strongly deviating apse at Tanum is excluded. The column on the far right shows the extent of the chancel's east wall covered by the apse in plan. The apse constructed at Hammershøj in 1881 is included for comparison.

tiske kor skulle være lidt bredere, end det var langt, mens skibets længde skulle være halvanden gang større end bredden. Skibets længde skulle endvidere være godt dobbelt så langt som koret.⁹

I flere tilfælde er der en halvrund apsis på koret, som det ses i Tånium, Vorning, Øster Bjerregrav, Ålum, Bjerring, Sønder Rind, Vindum og Vinkel. På fig. 3 ses de ydre dimensioner på apsiderne. Den i 1880'erne tilføjede apsis i Hammershøj passer altså i dimensioner fint med de middelalderlige apsismål i de to herreder. Dog ser vi i Hammershøj en afvigelse, når vi sammenligner korbygningernes breddemål med apsidernes andel af disse. Her svarer bredden af apsis i Hammershøj til 92 % af bredden af korets østgavl, mens gennemsnittet er knap 77 % for de middelalderlige apsiders vedkommende. Ligeledes ligger apsidens midtpunkt forholdsvis langt (0,65 m) øst for korets østmur. Også apsis i Øster Bjerregrav springer i øjnene på disse to områder. Midtpunktet ligger 0,7 m ude fra korets østmur, og apsiden dækker i plan en forholds-mæssig stor del af korets østmur (83 %). På opmålingstegninger fra 1978-79 fremgår det, at apsidens ydermure ikke er orienteret midt for koret, men har en lille afvigelse mod nord.¹⁰ Dette skyldes, at apsismuren er tykkest mod nord. Overordnet kan man sige, at apsidernes midtpunkt i gennemsnit ligger 0,21 m inde i korbygningernes østmur (målt fra øst). På tre kirker ligger midtpunktet øst for korets ydermur, som vi ser i Vindum, Vinkel og Øster Bjerregrav, mens Tånium Kirkes apsis er bemærkelsesværdig med dens meget vestligt placerede midtpunkt. Ser vi bort fra Tåniumapsiden, får vi et gennemsnit på 0,01 m inde i korets østmur. Endvidere kan vi se, at de middelalderlige apsiders størrelse også afhænger af korets dimensioner: Skulle kirken udstyres med apsis, ville denne i bredden gennemsnitligt dække godt tre fjerdedele af korets østlige ydermur.

Sokler

Som hovedregel er der skråkantsokkel på de kirker, der er sat i kvadre, mens kirkerne i Hornbæk, Viskum, Hjermind og til dels Hjorthede og Vejrum har irregulære eller ingen særskilt sokkel (fig. 4). Højden på skråkantsoklerne varierer mellem 27 og 50 cm med et gennemsnit på godt 38 cm på kor og skib, lidt mindre på apsiderne (fig. 5-6).¹¹ Mange af de højeste sokler på 50 cm ses i øvrigt på Langå Kirke.¹² For de middelalderlige apsiders vedkommende er udsvingene på soklernes højde forholdsvis små. De er alle mellem 32 og 41 cm.¹³ Seks kirker har oven på skråkantsoklen ydermere et profileret sokkelled, sådan at der fremkommer dobbeltsokler. Det drejer sig om kirkerne i Vorning, Øster Bjerregrav, Ålum, Bjerring, Vindum og Vinkel (fig. 4).¹⁴ Kirkerne i den-

Sokkelforhold	Skråkant	Profil	Opmåling	Bemærkninger
Sønderlyng				
1. Hammershøj	x			
2. Hornbæk				Skalmuring
3. Kvorning	x			
4. Læsten	x			
5. Nørbæk	x			
6. Nr. Vinge	x			
7. Sønderbæk	x			
8. Tjele	x	x		Uhomogen sokkel. Enkelte profilsten i sakristisokkel
9. Tånium	x			På skibets sydside hviler soklen på fundament af cement
10. Vejrum	x			Meget forvitret og dårligt udført. Manglende på dele af skibets nordside
11. Viskum				Kirken er opført af rå kamp
12. Vorning	x	x	A.C.C, Uldall	Tårnprofil af anden udformning end resten af kirkens profilsokkel
13. Ørum	x		A.C.C	
14. Ø. Bjerregrav	x	x	A.C.C	
15. Ålum	x	x	A.C.C	Tårnets sokkel er kun profileret på vestsiden
Middelsom				
16. Bjerring	x	x	A.C.C, Uldall	På tårn kun skråkant
17. Helstrup	x			Tårnet har kun skråkant på del af vestsiden
18. Hjerminde				Jernkvalvadre. Delvist skalmuret
19. Hjorthede	x			Kun skråkant under kvaderdelene
20. Langå	x			
21. Lee	x			
22. Mammen	x			
23. Skjern	x			
24. Sdr. Rind	x			
25. Sdr. Vinge	x			
26. V. Velling	x			Tårnets sokkel forvitret.
27. Vindum	x	x	A.C.C	Profilled ikke på tårn
28. Vinkel	x	x	A.C.C	
29. Ø. Velling	x			

Fig. 4. Sokkelforhold. Næsten alle kirker har skråkantsokkel. – Udarbejdet af A.C. Christensen.

Plinth form. Almost all of the churches investigated have chamfered-edged plinths, some of them with an added moulded plinth.

Fig. 5. Skiftelhøjder. Opmålingen er foretaget stående på jorden. Afhængig af kvadrenes højde varierer mængden af opmålte skifter derfor. På Vinkel Kirke er der dermed på skibets nordside målt seks skifter inklusive skråkantsokkel og profilled. Skråkanten måler altså 34 cm, profilledet 30 cm, mens skiftet umiddelbart herover måler 47 cm og så fremdeles opefter. I Vejrum og Ørum har det grundet terrænforholdene ikke været muligt at foretage alle ønskede målinger. Der er kun foretaget målinger på "frie" mure, dvs. er der apsis, er korets østmur ikke målt. – Udarbejdet af A.C. Christensen.

Course heights in centimetres. The measurements were taken standing on the ground, so the number of courses measured varies according to the height of the ashlars. Accordingly, at Vinkel church, six courses were measured on the north side of the chancel, including the chamfered-edged plinth and the moulded plinth. The chamfered-edge plinth measures 34 cm, the moulded plinth 30 cm, whereas the course immediately above this measures 47 cm, and so forth upwards. At Vejrum and Ørum, due to the topography, it was not possible to take all the desired measurements. Measurements have only been taken on the 'free' walls, i.e. in the case of an apse being present, the east wall of the chancel has not been measured.

	Apsis	Kor	Østmur	Sydмур	Skib	Sydмур
Skifteholdet (cm)						
Sonderlyng		<i>Nordmur</i>	<i>Østmur</i>	<i>Sydмур</i>	<i>Skib</i>	<i>Sydмур</i>
1. Hammershøj	46-40-39-36-34	48-41-35-33-31-31	Apsis	47-41-35-34-31	46-47-41-35-34-32-31	48-48-41-35-37-36
2. Hornbæk		Overkalket	Overkalket	Overkalket	Overkalket	Overkalket
3. Kvorning		47-49-47-39-42	49-49-42-47-39-42	49-48-48-36-37-37	49-49-42-47-40-42	50-49-42-47-39-42
4. Læsten		39-52-46-39-37-38	39-52-46-39-36	40-52-44-35-38	34-52-46-42-39-35	37-52-45-36-38
5. Nørnbæk		41-48-44-41-37-34	41-47-45-42-38-34	41-48-45-41-38-34	41-48-46-40-38	41-47-45-41-37-34
6. Nr. Vinge		40-50-47-44-40-37	40-50-47-44-40-37	40-50-46-44-40-37	40-50-47-44-40-38	40-50-47-43-41-37
7. Sønderbæk		47-48-33-42-35-27	47-47-33-40-35-27	48-47-32-41-36	47-47-32-41-36-27-36	50-47-32-41-36
8. Tjele		37-50-45-43-38-35	Sakristi	37-51-47-42-40	37-50-45-43-38-35	37-51-47-42-40
9. Tånum	41-52-45-41-36-34	40-52-48-45-40-38-35	Apsis	40-51-46-45-39-37	36-50-48-45-40-38-35	37-52-46-43-41-36
10. Vejrum		- -49-43-40-38-37	Overkalket	Overkalket	- -50-44-42-37-36-35	Overkalket
11. Viskum		Rå kamp	Rå kamp	Rå kamp	Rå kamp	Rå kamp
12. Vorning	36-(41)-48-45-42	30-(40)-47-46-42-37	Apsis	30-(40)-48-46-43	30-(40)-47-47-42-34	30-(40)-47-44-42
13. Ørum		- -50-42-44-38-35	Sakristi	- -48-41-44-37	30-51-42-44-37-36	- -51-42-42-38
14. Ø Bjerregrav	40-(33)-49-45-40	Sakristi	Apsis	40-(33)-48-45-42	40-(33)-50-43-41-38	40-(33)-48-45-41
15. Ålum	34-(30)-53-40-43	34-(30)-52-47-45-33	Apsis	34-(30)-52-48-45	34-(30)-52-47-45-33	34-(30)-52-48-45
Middelsem						
16. Bjerring	37-(30)-47-42-40	37-(30)-46-43-40-37	Apsis	37-(30)-46-43-40	37-(30)-48-41-37-32	37-(30)-45-42-40
17. Helstrup		43-53-49-47-47-40	43-52-50-50-44-41	45-53-48-44-42-36	42-55-49-47-43-41	43-53-50-45-44-38
18. Hjerrind		Overkalket	Overkalket	Overkalket	Overkalket	Overkalket
19. Hjorthede		34-48-38-33-37-28-28	35-48-35-32-32-30	36-48-39-36-26-33	Overkalket	Overkalket
20. Langå		50-33-47-35-33	50-33-47-36-33	50-48-34-35-27-34	50-48-33-35-28-33	50-48-33-35-28-33
21. Lee		33-49-46-43-40-39-34	34-47-46-42-40-37	34-48-45-40-40	27-49-45-42-40-38-35	37-48-45-42-37
22. Mammen		36-48-43-40-37-36	37-47-45-40-35-36	36-48-45-40-36-37	38-48-45-41-37-37	35-49-44-40-37-37
23. Skjern		42-53-49-44-40-41	42-53-49-43-40-40	43-54-49-43-41-41	44-53-43-42-41	43-54-49-43-41-40
24. Sdr. Rind	34-42-40-37-35-32	35-50-46-43-41-42	Apsis	34-50-46-43-41-36	32-50-48-43-42-39	34-50-46-42-37-34
25. Sdr. Vinge		37-50-46-42-38-39	37-50-45-43-38	36-50-45-42-39-37	36-56-47-42-35-32	38-48-46-43-40-39
26. V. Velling		35-49-46-42-39-36	38-49-46-42-39-37	37-49-44-42-39-36	38-49-49-45-42-39	36-48-47-42-39
27. Vindum	40-(30)-36-33-34	35-(31)-43-39-36-36	Apsis	34-(30)-42-40-35	36-(32)-42-41-36-35	38-(30)-42-40-36
28. Vinkel	32-(32)-47-44-40	32-(32)-46-43-40-38	Apsis	32-(32)-47-44-40	34-(30)-47-41-39-37	32-(32)-48-44-40
29. Ø Velling		35-60-48-47-34-40	32-60-49-46-34-40	35-60-48-46-34-40	35-60-48-47-34-40	35-60-48-46-34-40

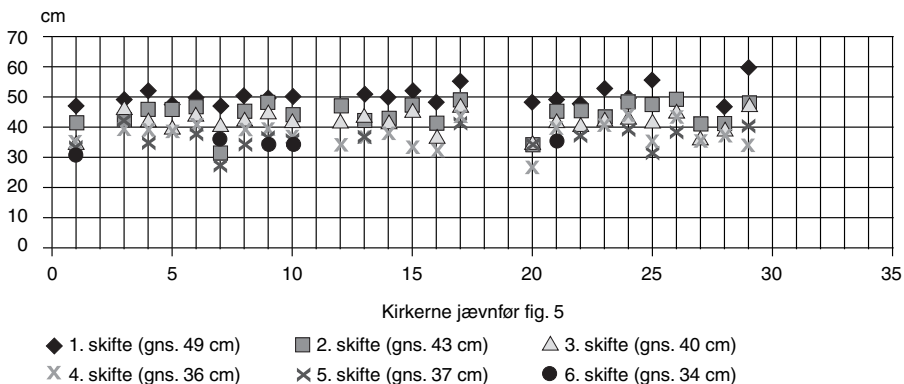

Fig. 6. Diagrammet giver en billedlig fremstilling af skiftehøjderne på kirkernes nordsider. X-aksens numre svarer til kirkernes numre i Fig. 5. Y-aksen er skifternes højde målt i cm. 1. skifte er lokaliseret umiddelbart over sokkeldelen, 2. skifte umiddelbart herover osv. Diagrammet viser med tydelighed, hvordan skifternes højde aftager, jo højere på muren de sidder. Enkelte kirker skiller sig ud: Ved nr. 3 (Kvorning) er det 3. skifte højere end det 2. skifte. Ved nr. 7 (Sønderbæk) er det 2. skifte med sin ringe højde usædvanligt. Nr. 20 (Langå) har et højt 1. skifte i forhold til de øvre skifter. Nr. 27 (Vindum) har ret lave skifter i det hele taget, mens nr. 29 (Øster Velling) har et enestående højt 1. skifte. Hornbæk (2) og Hjermbæk (18) er begge helt overkalkede, ligesom dele af Hjørthede (19) er det. Viskum (11) er med sine mure af rå kamp heller ikke med. (Diagrammer for kirkernes øvrige sider, samt for hver enkelt kirke findes i mit speciale.) – Udarbejdet af A.C. Christensen.

This diagram provides a graphic representation of the height of the ashlar courses on the northern sides of the church naves. The numbers on the X-axis correspond to those given to the churches in fig. 5, whereas the Y-axis gives the course height in cm (average values are given in brackets). The 1st course lies immediately over the plinth, the 2nd immediately above this, and so on. The diagram shows clearly how the height of the courses decreases with distance up the wall. A few churches are different: At no. 3 (Kvorning), the 3rd course is taller than the 2nd course. At no. 7 (Sønderbæk) the modest height of the 2nd course is unusual. No. 20 (Langå) has a tall 1st course relative to the other courses. No. 27 (Vindum) has very short courses in general, whereas no. 29 (Øster Velling) has a uniquely tall 1st course. Hornbæk (no. 2) and Hjermbæk (no. 18) are both completely lime-washed, as are parts of Hjørthede (no. 19). Viskum (no. 11) with its walls of granite boulders, is also not included. (Diagrams for the other sides of the churches are to be found in my thesis).

ne gruppe har endvidere alle apsis. Kun to yderligere kirker i de to herreder har apsis, nemlig Tånium og Sdr. Rind. Dermed er det altså snarere reglen end undtagelsen, at kirker med apsis har profileret sokkelled, idet 75 % af apsiskirkerne har et sådant. Det er bemærkelsesværdigt, at soklerne i hovedtræk er udformet på samme måde: hulkel over rundstav adskilt af en platte, i Vindum dog med en lille afvigelse i form af tilføjelsen af en mindre rundstav. Dermed kan profileringen kaldes en variant over karnisprofil (fig. 7).

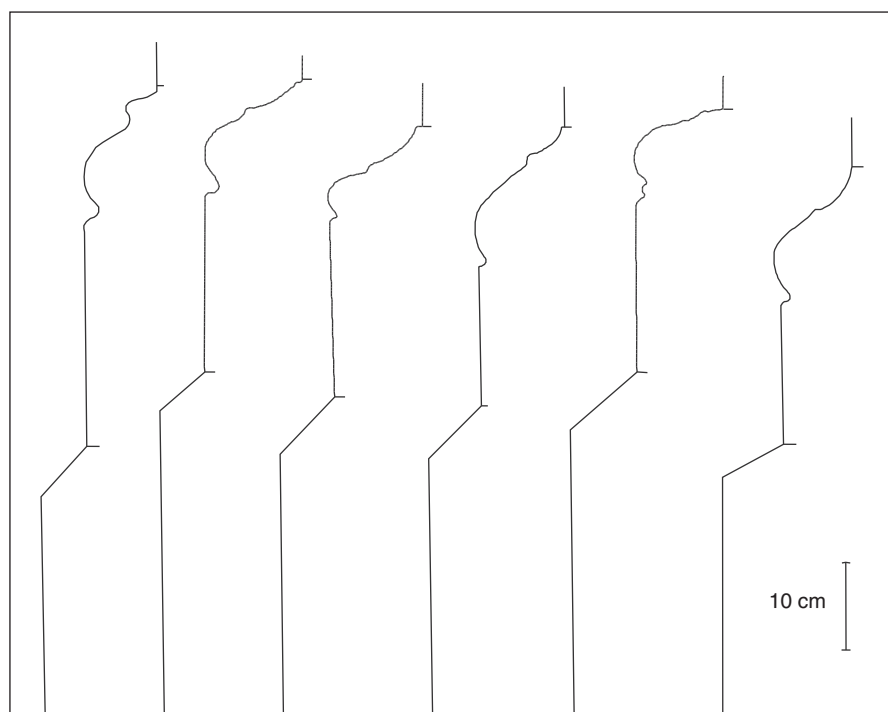

Fig. 7. Dobbeltprofiler på apsis. Fra venstre er det Vorning, Øster Bjerregrav, Ålum, Bjerring, Vindum og Vinkel. – Opmåling: A.C. Christensen.

Measurements of moulded plinths on the apses. From left to right: Vorning, Øster Bjerregrav, Ålum, Bjerring, Vindum and Vinkel.

Murværk

Over kirkernes sokkel kommer det øvre murværk med de veltilhuggede kvaderstensskifter. Granitten er kun tildannet på den synlige flade, sådan at markstenens runde form er forankret i murkernen. De afrettede kanter er svagt smigede i få centimeters dybde, så opbygningen af jævnhøje skifter med smal fuge er mulig. Kvadrene danner dermed en yderskal i den kassemur, der mod kirkens indre som regel har en skal af utildannede, mindre marksten. Fyldet består hovedsagligt af kvaderafslag og kalkmørtel, der lejrer sig omkring de utildannede bagsider af kvaderstenene, så der fremkommer aftryk i den størknede murmasse. Kvadrenes naturligt afrundede bagsider er årsag til, at murværket er sårbart over for udskridninger, da granittens overflade har svært ved at binde sig til den uhomogene murkerne.

Murens overkalkede flade indvendigt i kirkerne kan også give fingerpeg om kirkens bygningshistorie. I forbindelse med retningslinjerne for kirkernes vedligeholdelse beskriver Uldall, hvordan man i tilfælde af fugtskader skal behandle kassemurens inderside. Denne skal have murene optrukket med cement, med hvilken man skal "... tilveiebringe lige og lodrette Flader istedetfor de sædvanlige ujævne Mure".¹⁵ I den genopførte kirke i Øster Velling, har Uldall netop udført de indre murflader som "lige og lodrette Flader", og dermed har vi altså endnu et redskab i bedømmelsen af kirkerne.

Tidligere var det gængs opfattelse, at helt urørt kvaderstensmurværk kun fandtes på murpartier, der havde været særligt beskyttet, og at langt de fleste af de romanske kvaderstensmure havde været omsat én eller flere gange.¹⁶ Siden er det dog påvist, at kvaderstenskirkers godt har kunnet stå helt til vor tid med meget få omsætninger.¹⁷ Forskellige forhold gør sig gældende med hensyn til murværkets holdbarhed: grund og fundamenter, tagkonstruktion, klima og mørtel. Dertil kommer, som Elna Møller har dokumenteret, at tilføjelsen af hvælv kan have stor indflydelse på kvaderstensmurene, der er bygget til at modstå et nedadgående tryk. Indsættelse af hvælv vil forandre de statiske forhold, idet trykforholdene ændrer sig til at være mere udadgående, hvilket vil forårsage et uhensigtsmæssigt tryk på de sårbare kassemure.¹⁸

Langt de fleste skader på de middelalderlige kirkers kvaderstensmure skyldes mørtelens beskaffenhed. Hvis ikke man rammer det optimale blandingsforhold, vil der opstå sprækker og revner i murværket, mens en perfekt blandet mørtel vil fungere som fugtstabilisator, og der hvilede således et stort ansvar på kalkslageren.¹⁹ Sprækker og revner opstår, når temperatursvingninger påvirker murværkets overskydende vand eller fugt. Jo større og hyppigere temperatursvingninger, des mere udsat vil murværket være. De mest udsatte murpartier på kvaderstenskirkene er derfor sydsiderne, hvor solens indvirkning forårsager store og hyppige temperaturskift. Sikkert er det da også, at mange sydsider gennem tiden er blevet så brøstfældige, at omsætning har været nødvendig.²⁰ Et nyere eksempel herpå er Vindum Kirke. I en besigtigelse fra 1977 med henblik på omsætning af murværket beskrives, hvordan kvadrene på store dele af skibets sydmur var skredet ud, mens nordsidens murværk kun i mindre grad var skørnet. Helt tydeligt bliver det på apsis, hvor den sydlige halvdel helt måtte omsættes, mens den nordlige halvdel blot skulle fuges enkelte steder. Ved et lykketræf eksisterer et fotografi af apsis fra 1963, hvor man netop på sydsiden kan se de omtalte kvadre, der er forskudt i forhold til hinanden.²¹ Udskridningen er her på de første stadier, men er processen først begyndt, kan den kun stoppes ved omsætning af murværket. I Vester Velling ser man et eksempel på et negligeret murparti, der er tæt på sammenstyrtning (fig. 8).

Fig. 8. Vester Velling Kirkes vestfacade er hårdt medtaget af udskridninger. – Foto: A.C. Christensen.

The masonry of the western façade of Vester Velling church is in a critical state.

Ved gennemgangen af de 29 kirker står det klart, at kirkernes sydsider meget ofte er blevet omsat; kirkernes nordsider har derimod ikke været udsat for samme hårde behandling fra naturens side, og her er der størst chance for at finde urørte, middelalderlige murpartier.

Til illustration af skiftegang har jeg udarbejdet en række tabeller til sammenligning af kirkernes 5-6 nederste skiftehøjder (fig. 5-6).²² Ud fra dem kan man som hovedregel sige, at murværkets skifter er opbygget således, at kvadrene aftager i størrelse, jo højere i muren de sidder. Langt de fleste kirker har endvidere et skifteforløb, der med få centimeters afvigelse er jævnhøjt hele kirken rundt. Disse forhold er gældende på alle de romanske dele. Partier af muren, der afviger fra disse regler, kan ofte forklares med, at de ikke er middelalderlige. Eksempler herpå er Langå, som har gennemgået en betydelig restaurering, og Hammershøj, der blev kraftigt ombygget i 1881. Førstnævnte har stor uregelmæssighed i kvaderhøjden skifterne imellem, mens sidstnævntes skifter i koret er markant lavere end skibets skifter. Øster Velling Kirke, som er genopført i 1875, er et eksempel på, at selv om den gængse praksis med aftagende kvader-

højde er fastholdt, betyder det ikke nødvendigvis, at murværket er middelalderligt. Det ekstraordinært høje nederste skifte hele kirken rundt gør, at bygningen skiller sig ud, og vi lægger mærke til den. Samtidig er det en påmindelse om, at man på trods af den overholdte regel om kvadrenes aftagende størrelse opefter ikke pr. definition kan udlede, at murværket er uomsat.

På apsiderne er skiftehøjderne generelt lidt lavere. Især i Vindum Kirke er der stor forskel i skiftehøjden mellem koret og apsidens, men også i Ålum er der markant forskel. På alle apsider i de to herreder er der som afslutning på murværket sat et profileret gesimsled.²³ På kirkerne i Øster Bjerregrav og Vindum omspænder det profilerede gesimsled endda alle romanske dele af kirkerne. Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at man i forbindelse med opførelsen af apsis altså altid dekorerer med en form for gesims, men ikke altid med profileret sokkel. To steder ser vi dette forhold (Tånum og Sønder Rind), og specielt i tilfældet med Tånum Kirke undres man over den manglende sokkelprofilering. Hvor man i Sønder Rind blot har lavet en nødtørfvig gesimsprofilering, har man på Tånum Kirke en profil, der er veludført og meget lig den i Ålum, der jo endvidere er udstyret med profilsokkel. Dermed har vi endnu engang set apsidens i Tånum som afvigende i forhold til resten af de to herreders apsider (se fig. 3).

Vinduer og murforhold

Undersøgelsen af de romanske vinduer var et kerneområde for Uldall, og i 1894 forfattede han en lang artikel om dem. Men allerede i 1868 var han kommet ind på emnet i "Kirkehistoriske Samlinger", hvor han gengiver en passage fra §7 i Kirkesynsloven: "Er Kirken ikke tilstrækkelig lys, bør der anbringes flere eller større Vinduer, eller deres Plads forandres, forsaavidt skee kan uden utilbørligen at svække Kirkens Soliditet. Ved at foreskrive Vinduernes Form, Materiale og Størrelse bør Synet ikke undlade at tage Hensyn til Kirkens oprindelige Stil".²⁴ Endnu engang ser vi en tendens til at omgås de gamle kirker noget lemfældigt, men Uldall tilføjer heldigvis, at denne bestemmelse er den, der mindst overholdes. Han påpeger, at man i al almindelighed ikke er i stand til at foreskrive den "oprindelige Stil", og her finder vi måske i virkeligheden ansporingen til Uldalls utrættelige indsats i kirkeundersøgelserne. Med undersøgelserne af alle de jyske kvaderstenskirkers skulle man vel have det bedste grundlag for at kunne definere den oprindelige stil. Selv om retningslinjerne vedrørende vinduerne var dem, der mindst blev fulgt, blev vinduerne dog ofte restaureret, men trods alt mindre gennemgribende, end Kirkesynsloven lagde op til.

I modsætning til grundplaner og sokler har jeg ikke foretaget opmålinger af kirkernes vinduespartier. Til fortolkningen af dem er der derfor lagt stor vægt på observationer ved kirkerne. Til vurdering af vinduernes originalitet og oprindelige udformning er det nødvendigt at inddrage murværkets beskaffenhed, fordi vinduesåbningernes forskellige elementer er sat i varierende former for kvadersten, der således bliver en integreret del af murværket. Analysen af kirkernes vinduer omfatter derved en stor del af murpartierne herunder en vurdering af, om murværket har været omsat.

Sydsiderne

Som nævnt har kirkernes sydsider været mere udsatte for klimatiske udsving og er derfor hyppigere omsat end nordsiderne. En af indikatorerne på graden af omsætning er vinduerne, hvis udformning og tilstand ofte kan afsløre, om både murværk og vinduer er blevet omsat. Helt tydeligt bliver dette, når man sammenligner vinduerne på kirkernes nordsider med vinduerne på kirkernes sydsider. Ofte har man ved omsætninger på sydmurene valgt at udskifte de små romanske vinduer med større lysåbninger. Uldall noterede i 1872 ved et besøg i Ørum, at kirkeskibets nordside havde beholdt to oprindelige, rundbuede vinduer, på sydsiden et og nordsiden af koret ligeledes et. Det er interessant, at Uldall fandt et efter egen opfattelse originalt vindue på kirkens sydside, hvilket han sjældent gjorde. Heraf kan vi udlede, at sydsiderne allerede på Uldalls tid i vid udstrækning var omsatte. På fig. 9 kan det ses, at der i dag er meget få oprindelige vinduer på kirkernes sydsider.

Hvad Uldall måtte finde af oprindelige detaljer på sydsiderne forsvandt ofte med de grundige omsætninger i tiden, der fulgte. Et eksempel er Helstrup Kirke, hvor Uldalls opstalt fra 1874 viser murværk, der i sit rodede udtryk er præget af en tilmuret portal og de senere tilføjede/udskiftede vinduer i kor og skib (fig. 10). Resultatet af restaureringen viser en løsning, der med rundbuede vinduer har inspiration i det romanske, men som alligevel tilgodeser et ønske om øget lysindtag.²⁵ En tilbageførsel til det formodede oprindelige udtryk er der således ikke tale om i dette tilfælde, men murværket er som støvsuget for tegl i både facade og vinduesrammer, så bygningsdelen i det mindste i materialevalg er ført tilbage til den oprindelige stil. Man kunne med rette kalde Uldalls vinduesløsning for et kompromis, idet vinduerne er rundbuede og sat i granit, men ikke er udstyret med de rundbuede monolitoverligger, der er langt den mest almindelige type vinduesoverligger i de jyske kvaderstenskirker.²⁶ Det kan nok ikke udelukkes, at Uldall i sit formvalg var inspireret af de oprindelige vinduer i Viborg Domkirke. Her havde midtskibets vinduer over triforiegallerierne rundbuede stik af kilesten, og med Uldalls interesse for romanske

Vinduer	Apsis	Kor			Skib	
Sønderlyng		Nordmur	Østmur	Sydmur	Nordmur	Sydmur
1. Hammershøj	<u>1</u>	<u>1</u>		<u>1</u>	<u>2</u>	<u>2</u>
2. Hornbæk		<u>1T</u>	0	<u>1</u>	<u>3</u>	<u>3</u>
3. Kvorning		1	1T	<u>1</u>	2*	<u>3</u>
4. Læsten		1T	1T	<u>1</u>	1	<u>2</u>
5. Nørbæk		<u>1</u>	0	<u>1</u>	1	<u>2</u>
6. Nr. Vinge		<u>1</u>	<u>1</u>	<u>1</u>	3	<u>2</u>
7. Sønderbæk		1*	1T	<u>1</u>	2*	<u>2+1T</u>
8. Tjele	Sa. <u>1</u>				1*	<u>2</u>
9. Tånum	0	1*		<u>1</u>	2*+1	<u>3</u>
10. Vejrum		1	0	<u>1</u>	0	<u>2</u>
11. Viskum		<u>1</u>	0	<u>1</u>	<u>2</u>	<u>3</u>
12. Vorning	1	<u>1</u>		<u>1</u>	<u>2</u>	<u>2</u>
13. Ørum	Sa. 1*+1	1*		1*	2*	<u>2</u>
14. Ø. Bjerregrav	1*	Sa. <u>1</u>		<u>1</u>	2*+1	<u>3</u>
15. Ålum	1T	2T+1		2T+1	<u>3</u>	1T+2
Middelsom						
16. Bjerring	1*	1		<u>1</u>	2	1*+1
17. Helstrup		1	1T	1T+1	1T	<u>2</u>
18. Hjermind		1*	0	<u>1</u>	2*	<u>2</u>
19. Hjorthede		0	0	<u>1</u>	<u>1</u>	<u>2</u>
20. Langå		<u>1T</u>	<u>1</u>	<u>2</u>	<u>1T+1</u>	<u>3</u>
21. Lee		1*	1T	<u>1</u>	2*	<u>2</u>
22. Mammen		1*	1*	<u>1</u>	2*	<u>4</u>
23. Skjern		1*	<u>1T</u>	<u>1</u>	<u>3</u>	<u>3</u>
24. Sdr. Rind	1T	1		1*	2	<u>2</u>
25. Sdr. Vinge		0	1T	<u>1</u>	0	<u>2</u>
26. V. Velling		1	1T	<u>1</u>	1+1*	<u>3</u>
27. Vindum	1*	1		<u>1</u>	1+2*	<u>3</u>
28. Vinkel	1	1		<u>1</u>	2	<u>3</u>
29. Ø. Velling		<u>1</u>	<u>2</u>	<u>1</u>	<u>2</u>	<u>2</u>

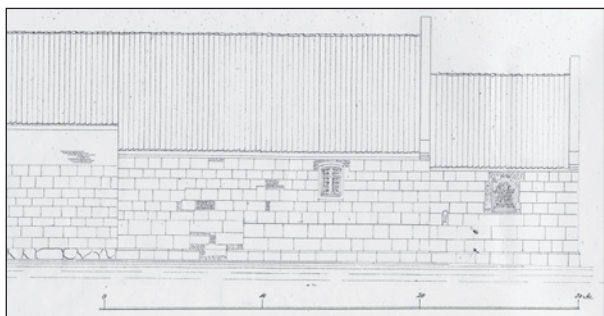
Fig. 9. Skemaet viser alle vinduer i de romanske dele af kirkerne. Tal med fed skrift symboliserer vinduer, der af forfatteren er opfattet som originale, mens vinduerne med understregning betragtes som værende produkter af senere ombygninger eller restaureringer. Vinduerne kan være tilmurede (T), eller udvidede (*). – Udarbejdet af A.C. Christensen.

This table shows the number of windows in the Romanesque parts of the churches. Figures in bold indicate windows likely to be original, while those underlined denote windows considered to be the result of later alterations or restoration. Bricked-up windows are shown with a T, enlargements with a *.

vinduer er denne bygningsdetalje næppe undsluppet hans opmærksomhed.²⁷ Langt de fleste af de nuværende vinduer på kirkernes sydsider er af denne granitindfattede type med bue af stiksten, isat fra omkring 1870 og ca. 30 år frem (fig. 10). Langå Kirke, der som en af de første kirker i området i 1868 blev omarbejdet, har dog monolitoverliggeren som nyromansk løsning, men tilfældet er isoleret.²⁸ Sydmurene fra denne periode er opmuret af kvaderstensmateriale,

Fig. 10. Fotografier af sydsiderne i Helstrup og Skjern, samt opmålinger fra før istandsættelserne. Tilføjelsen af det vestre vinduesfag i Skjern er foretaget efter 1871, men kan ikke spores i arkivmaterialet. Opmåling i Helstrup af Uldall 1874, i Skjern af M. Borch 1871, begge Antikv.-Top. Arkiv, Nationalmuseet. – Foto: A.C. Christensen.

Recent photographs of Helstrup and Skjern churches, together with survey elevations prior to restoration, show the radical nature of the 19th century restorations. The western extension to Skjern church, added after 1871, is not traceable in the archives.

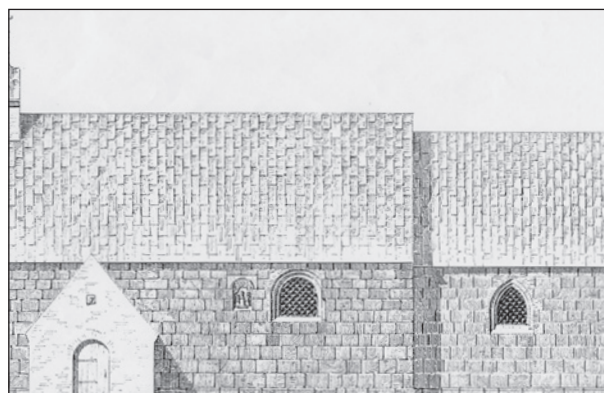

Fig. 11. Udsnit af skibets nordside på Ålum Kirke. – Foto: A.C. Christensen.

Section of the north side of the nave of Ålum church.

der er særdeles homogent og veltilpasset. Derfor må man, som det ses i Helstrup, i processen have valgt at omsætte hele eller i hvert fald meget store murpartier for på den måde netop at skabe et harmonisk helhedsindtryk.

Uldall stødte ofte på de teglindfattede vinduer, som i dag endnu kan ses flere steder, bl.a. på Ålum Kirkes nord- og sydside (fig. 11). Her kommer kontrasten mellem de to byggematerialer klart til udtryk på nordsiden, hvor man mere end nogen andre steder fornemmer, hvor meget det arkitektoniske udtryk på granitkvaderstenskirkene er betinget af det genstridige byggemateriale, der ikke er nær så føjeligt som teglstenen. Nordportalens enkle udformning står her i klar modsætning til det teglindrammede vindues forfinede udtryk. I foreningen af to så forskellige byggematerialer som granit og tegl er der teknisk set ikke grund til at forstyrre kvaderstensmurværket mere end nødvendigt. Derfor kan der på de facader, hvor der i dag ses teglindfattede vinduer (og som dermed ikke er “tilbageført” til oprindeligt udtryk), også ses partier af murværk, der er originalt, f.eks. på sydsiden af Vindum Kirke.²⁹ At ikke alle sydsider er omsat, ser vi et eksempel på i Bjerring Kirke. Her kan der, som Birgit Als Hansen har påvist, ses oprindeligt murværk på skibets sydside. Dog er vinduerne omsat, men med genbrug af de oprindelige elementer.³⁰

Det er altså sparsomt, hvad der i dag er tilbage af oprindelige vinduer på kirkernes sydsider. Der findes dog oprindeligt murværk flere steder, og helt

forsvundet er de gamle vinduer ikke. I og omkring kirkerne kan man i dag finde rundbuede monolitoverligger, der enten ligger løst eller er anvendt i nyere eller senere omsat murværk. Adskillige eksempler herpå ses i de to herreder, f.eks. i Vinkel, hvor der i kirkegårdens stensatte østgærde er to monolitoverligger, hvoraf den ene er udstyret med profilerede billedornamenter. Disse ses meget sjældent, og Uldall kan optælle i alt ca. 30 eksempler, hvoraf Vinkel ikke er inkluderet; hermed er gruppen altså forøget.³¹

Nordsiderne

På kirkernes nordsider er der et større antal oprindelige vinduer, f.eks. på nordsiden af koret i Helstrup Kirke (fig. 9, 12). Vinduet er opbygget af seks kvadre, der er tildannet på en måde, så de i højden tilsammen danner en rundbuet aflang åbning i murværket. Bredden af vinduet er bestemt af den rektantede og mod vinduesåbningen rundbuede monolitoverligger, der i dette tilfælde er meget lav, og som derfor i højden passer fint i det skifte, hvori den er indmuret. De to par smigsten er sat, så deres højde og farve modsvarer hinanden, mens

Fig. 12. Oprindelige vinduer på kirkernes nordsider ses på koret i Helstrup (øverst) samt på skibet i Bjerring. – Foto: A.C. Christensen.

Original north-facing windows in Helstrup church (top) and Bjerring church.

den lange og forholdsvis smalle kvader, der udgør vinduets sålbænk, er lige så bred som smigsten og åbning tilsammen. Vindueselementernes indbyrdes samspil under monolitoverliggeren får dermed en udstrækning, der som en rektangulær flade uden falsninger nøjagtigt spænder over tre skifter i korets kvaderstensmurværk. Vinduet har således let kunnet indpasses i murværket, og må betragtes som værende oprindeligt.³²

I de fleste tilfælde voldte monolitoverliggeren med den lidt større højde i forhold til kvaderstenene i de øvre skifter dog problemer, så tilpasninger i form af falsninger eller ekstra sten måtte tilføres, som det f.eks. ses på nordsiden af skibet på Bjerring Kirke (fig. 12). Vinduet fremstår som et af de mest harmoniske af de romanske vinduer i området.³³ Smigstenene er store og jævnhøje med det øvrige kvaderstensmurværk, mens monolitoverliggeren ved hjælp af tre mindre sten er tilpasset to skifter. Vinduet sidder stadig, som Uldall så det, og man fornemmer, som det var tilfældet med korvinduet i Helstrup, at udvælgelsen af vindueskvadrene i nogen grad er betinget af en dekorativ sans og har til formål at fremhæve vinduet. Dette kommer til udtryk i de to øvre smigkvadre, der formentlig er kløvet af den samme sten, og som i størrelse og farve skiller sig ud fra det omliggende murværk. Også den fine monolitoverligger er markant. Sammenstillet med de tre småkvadre herover har man trods fraværet af ornament og relieffer med granittens udtryk i sig selv formået at tilføre facaden et dekorativt præg. På korets nordside ses et i 1889 romaniseret vindue, hvor tilpasningsprocessen har været mere besværlig og har måttet udføres med falsninger og mindre fyldsten. Er murværket meget rodet omkring vinduerne, er det altså sandsynligt, at det har været omsat, men falsninger og mindre fyldsten kan også forekomme på originale vinduer, og det kan være overordentligt svært, mange gange umuligt, at nå til en absolut afklaring uden murkerneundersøgelser.

På enkelte af kirkerne er det muligt at identificere flere faser i byggeriet. I Bjerring og Sønder Rind kommer disse til udtryk i lodfuger på kirkeskibenes nordsider, der medfører adskillige falsninger i de øvre skifter. Sokkel og de nederste to skifter er dog jævnhøje, hvilket indikerer, at fundament og nedre skifter er udlagt i hele udstrækningen, hvorefter opmuring fra øst er påbegyndt. Denne fremgangsmåde ses også anvendt i den romanske landsbyteglkirke i Mårup, Vennebjerg herred.³⁴ I Lee og Vejrum ser vi lignende forhold, om end resultatet er mere rodet. Her har der altså ikke været gennemgribende omsætninger. På nordsiden af koret i Vejrum Kirke ser vi et vindue, der har en for området ret speciel halvcirkelformet overligger. Den er sirligt indpasset ved hjælp af mindre sten, mens smigstenene passer godt i det omkringliggende murværk. Da der er forbandt mellem kor og skib, må vinduet sammen med størstedelen af murværket betragtes som værende originalt.

Fig. 13. Hammershøj Kirke set fra nordøst. Vidste man ikke bedre, ville man næppe tøve med at henregne apsis til middelalderen. – Foto: A.C. Christensen.

Hammershøj church, seen from the NE. One could easily mistake the apse as being Romanesque.

Østafslutningen

Der kan på kirkernes østmure temmelig ofte identificeres oprindelige vinduer, om end mange af dem på et senere tidspunkt er blevet dækket indefra af altertavler, hvilket ikke sjældent fulgtes af en tilmuring af vinduerne. Kun i Mammen og Nørre Vinge er der i korets østmur vinduer, der endnu er i brug.

Apsiderne er det sted, hvor vi finder forholdsmæssigt flest oprindelige vinduer i brug, selv om flere ser omsatte ud. Her er der tilfælde af fint forarbejdede sålbænksten, som det ses i Vorning og Øster Bjerregrav. Flere interessante murforhold kan observeres på apsiderne, bl.a. i Vindum, hvor der ikke er forbandt mellem apsis og kor på hverken nord- eller sydsiden. Skiftehøjderne på apsis ligger markant under højderne på kirkens øvrige bygningsled, og apsis er altså enten tilføjet på et senere tidspunkt, eller måske snarere, hvis man skal følge gængs praksis, opført først. Da vi er så heldige at have en beviselig senere tilføjet apsis i Hammershøj (fig. 13), kan vi ved en sammenligning se, at apsiskvadrene som forventet heller ikke her er i forbandt med koret.³⁵ Der er i det undersøgte område ikke kirker, der uden apsis står med profileret dobbeltsokkel. Derfor må det konkluderes, at apsiden i Vindum, trods sit i forhold

til koret forskudte opførelsetidspunkt, under alle omstændigheder har været indtænkt i den oprindelige planløsning. På sydsiden af apsis i Øster Bjerregrav kan man på en mindre strækning mellem tredje og fjerde skifte, hvor fugemassen er afskallet, observere, at fugerne er ret smalle. Dette indikerer uomsat murværk, og på plantegningen fra 1979 kan vi ydermere se, at der i gennemgangen af kirkens forbedringer på de nævnte tidspunkter ikke er rørt ved apsidens. Selvsamme plan afslører, at apsidens nordmur er tykkere end sydturen. Dette forhold bevirker, at apsidens dækker et forholdsvis stort område af korets østmur og i første og tredje skifte faktisk er i forbandt med korets nordøstre hjørnekvadre (fig. 3). Der kan ikke påvises forbandt med koret på sydsiden, hvor der tilmed er niveauforskel mellem korets og apsidens dobbeltsokkel. Som forholdene erkendes, kan vi derfor udlede, at apsidens er påbegyndt på samme tid som korets nordside, men afsluttet efter koret er færdiggjort.

De to apsisvinduer i Ålum og Sønder Rind står i dag med tilmuret åbning.³⁶ I Ålum er de midterste smigsten på begge sider af åbningen årsag til et par falsninger, mens monolitoverliggeren omtrent er jævnhøj med to kvaderstensskifter. Forbandt med koret kan i bedste tilfælde kun påvises i nederste skifte, og en nærmere undersøgelse af dette viser tre kvadre i hver side, der ved en større højde skiller sig ud fra de øvrige sten i skiftegangen. Dermed er næsten hele apsidens murværk opført på et senere tidspunkt end korets, og vi kan af kirkens målte skiftestørrelser da også se, at skifterne på apsidens skiller sig ud.

Tilmuringen af Sønder Rind Kirkes apsisvindue er lidt mere hårdhændet udført, men en knækket monolitoverligger med simpel profilering kan dog erkendes, mens smigstenene ikke passer i skifterne. Murværket er i den nederste halvdel især på nordsiden markant udskredet, hvilket som nødløsning er udbedret ved påførsel af store mængder mørtel i de meget brede fuger. Generelt er der til apsidens anvendt mindre kvadre end til kirkens andre bygningsdele, og der er da heller ikke forbandt mellem kor og apsis. Et kig på loftet afslører, at der til apsis gennem korgavlen end ikke er etableret forbindelse, hvilket indikerer, at apsis ikke er opført på samme tid som koret.

Apsis i Tånium har som den eneste i det undersøgte område ikke vindue. Som vi tidligere har set på fig. 3, udskiller apsis i Tånium sig yderligere ved det forhold, at midtpunktet i forhold til kormurens østgavl ligger usædvanligt langt mod vest. Murværket er ret homogent, dog er der i ledføjningerne mellem apsis og kor betydelige mængder tegl, der som bindende elementer er skudt ind mellem de to bygningsled. Dette forhold kommer tydeligst til udtryk på sydsiden og udelukker dermed, at kvadrene på kor og apsis her kan være i forbandt. Vi kan derfor konstatere, at hvis apsis var tænkt som en del af den oprindelige planløsning, ville kirken i Tånium som den eneste i de to herreder stå som

apsiskirke uden profileret dobbeltsokkel, endda en apsis med et usædvanligt placeret midtpunkt. Det kan derfor ikke benægtes, at apsisforholdene peger mod, at den er tilføjet senere. Dermed er der i det undersøgte område to i middelalderen tilføjede apsider, der ikke var tænkt ind i kirkens oprindelige udformning, et forhold der ikke er ukendt for vore middelalderkirker.³⁷

Overordnet set er der på de romanske dele af de 29 kirker i alt optalt 208 vinduer, hvoraf de 70 er tolket som værende oprindelige.³⁸ Størsteparten af disse findes på kirkernes nordsider. Ikke sjældent er de dog udvidet i lysningen, hvilket efterlader os med 19 vinduer, som vil kunne kaldes både oprindelige og uberørte. Muligvis vil et nærstudium af disse få tallet til at dale yderligere.

De oprindelige vinduer er kendetegnet ved at have rundbuet monolitoverligger, der kan være falset eller retkantet. Som regel sidder vinduerne i et niveau, hvor skiftehøjden er blevet så lav, at de retkantede overliggere grundet deres højde har nødvendiggjort falsninger i kvaderstensmurværket. En almindelig udsmykning på overliggerne er én eller to enkle profileringer, der langs buens rounding indrammer åbningen. 20 overliggere har denne udsmykning, dog er kun de 8 situeret i, hvad der er tolket som oprindelig placering. Tovsnoning er også registreret som udsmykning, mens et enkelt løst fragment har udsmykning med relieffer af dyrebillede samt andet ornament. Fire meget specielle overliggere ses i Sønderbæk og Øster Bjerregrav, hvor kirkerne har været udstyret med dobbeltvinduer.

Kun sjældent er der bevaret egentlige sålbænksten, og disse er som regel anvendt på kirkernes apsis.

På nordsiderne er der ofte forbandt mellem kor og skib, om end ikke altid til gesimshøjde. Et par steder kan der formentlig påvises flere byggefaser, hvorfor vi i disse tilfælde står over for oprindeligt murværk. For apsidernes vedkommende er der kun i Vorning konstateret forbandt til koret i begge sider helt til gesimshøjde, ellers kan forbandt mellem disse bygningsdele kun erkendes i de nedre skifter eller på én side. I flere tilfælde er apsis ikke i forbandt med koret og er her tolket som værende senere tilbygget.

Portaler

Et markant og dekorativt element ved kvaderstenskirkene i Jylland er de til tider overdådigt udsmykkede granitportaler, der i skibets vestende i nord og syd har ledt kirkegængerne ind i kirken. De 29 kirker skulle altså ideelt set have 58 portaler, men omsætninger og forstyrrelser har bragt tallet ned på 45 identificerbare portaler, hvoraf mange er tilmurede. Enkelte er rene mesterværker,

Fig. 14. Nordportalen på Vorning Kirke. – Foto: A.C. Christensen.

North portal of Vorning church.

og da de allerede i 1800-tallet tiltrak sig opmærksomhed, findes der ikke sjældent opmålinger af dem. Her er Mackeprangs bog om portaler uomgængelig, og undersøgelsen af områdets portaler vil tage udgangspunkt i dette værk.³⁹

Portalerne findes i mange varianter, der af Mackeprang blev inddelt i forskellige grupper. En særlig gruppe omfatter portaler med søjler i forskelligt antal og udformning, og bliver derfor kaldt søjleportaler. Udbredelsen af disse er især koncentreret i egnen mellem Randers og Viborg samt området syd og nord herfor, hvorfor en undergruppe har fået navnet "Viborggruppen", der lige så meget er betegnelsen for en geografisk som for en med Viborg Domkirke beslægtet gruppe. Viborggruppens 73 portaler er rigt repræsenteret i Sønderlyng og Middelsom herreder, hvor der i alt er 18 sådanne søjleportaler.⁴⁰ Gruppen favner alle former for portaler med søjler, lige fra den ret simple type med halvsøjler på nordportalen i Nørre Vinge til de storladne portaler med seks frisøjler, der blandt andet ses på nordportalen i Vorning (fig. 14). Som portalen i Vorning er et eksempel på, er frisøjleportaler i de to herreder altid kronet af rundbuede kilestensstik. Halvsøjleportaler kan have retkantede overliggere

som i Nørre Vinge, men i det undersøgte område er det ud over disse søjleportalerne i Tjele, der har retkantede overliggere. Dermed spænder søjleportalgruppen over de to hovedtyper af Mackeprangs granitportaler, som er de rundbuede og de firkantede. De førstnævnte er genkendelige ved altid at have murede, rundbuede stik, mens de firkantede portaler har granitoverliggere, der kan have retkantet såvel som rundbuet form.⁴¹ Af de 27 tilbageværende portaler kan 17 henføres til den firkantede gruppe, mens de resterende 10 er rundbuede. På fig. 15 ses en oversigt over de 45 portaler, hvoraf et udsnit her skal behandles.

Søjleportalerne

Som nævnt ovenfor udgør de såkaldte søjleportaler 18 af de 45 eksisterende portaler i undersøgelsesområdet. Mackeprang inddelte søjleportalerne i otte undergrupper, og kirkerne i de to herreder kan opvise portaler, der hører hjemme i seks af disse. Den rigest udstyrede undergruppe omfatter portaler med seks frisøjler. Af dem er der på landsbykirker i hele Jylland blot seks, hvoraf de fire findes i de to herreder.⁴² Man kan således med rimelighed tale om et særligt egnspræg, der er kendetegnet af Vornings nordportal, Øster Bjerregravs sydportal samt Ålums og Vinkels sydportaler.

Når nu seks-søjleportalerne er så karakteristiske for området, er det på sin plads at undersøge, hvad eventuelle forbilleder kan have været, og om så markante bygningselementer på nogen måde lader sig datere. For Mackeprang er der ingen tvivl om forlægget som værende en vestportal på domkirken i Viborg, og at der har været en sådan er trods den manglende arkæologiske dokumentation da heller ikke afvist.⁴³ Den tætte geografiske koncentration af de iøjnefaldende portaler i et lille område tæt på Viborg indikerer stærkt, at det er i Viborg, inspirationen er hentet. Endvidere trækkes der paralleller til domkirken i Ribe, der har en opførelseshistorie meget lig Viborg Domkirkes, og som i vestenden har en seks-søjleportal, der i sin oprindelige form er dateret til omkring 1225.⁴⁴ Overordnet set er anlægget i Ribe dateret til 1150-1225, mens den romanske Viborg Domkirkes bygningshistorie er indsnævret til tre faser. I den første fase opførtes østdelen med apsis, kor og tværskib, der stod færdig omkring 1150, og som var kendetegnet ved brugen af den attiske sokkelprofil. Anden fase omfattede langskibets sydside med karnisprofilerede sokler og motiver i skjoldene på triforiekapitælerne, og inkluderede sydportalen med fire frisøjler. Denne fase påbegyndtes omkring 1170. Opførelsen af langskibets nordside med sokkelprofil udformet som rundstav over hulkel tilhører tredje fase, hvor triforiekapitælerne ikke blev udsmykkede; afslutningen af denne fase dateres til et stykke op i 1200-tallet og inkluderer store mængder tegl.⁴⁵ Kapi-

<i>Portaler</i>	<i>Syd</i>		<i>Overdel</i>	<i>Nord</i>		<i>Overdel</i>
Sønderdyng Sokkel/forhold		<i>Karme</i>		<i>Sokkel/forhold</i>		<i>Overdel</i>
1. Hammershøj, 2: SP, R	Bryder sokkel	To frisøjer	Buestik m. glat tympanon	Bryder sokkel (tilmuret)	Murede vanger	Buestik m. glat tympanon
2. Hornbæk	Tærskelsten, bryder sokkel	Karmsten & kvadre	Skult af våbenhus	Hviler på sokkel (tilmuret)	Karmsten & kvadre	Rektangulær overligger
3. Korning, 2: R, F				Tærskelsten bryder sokkel	Karmsten m. rundstave	Rektangulær overligger
4. Læsten, 1: F				Tærskelsten bryder sokkel	Karmsten m. fals	Buestik, nyt træsympanon
5. Nørbæk, 1: R				Overligger, tympanonlejt m. relief	Karmsten m. halvsojler	Rektangulær overligger
6. Nr. Vingeb, 2: SP, SP	Tærskelsten, bryder sokkel	Karmsten m. halvsojler	Buestik	Bryder sokkel (tilmuret)	Karmsten m. halvsojler	Buestik, dør udfylder tympanonlejt
7. Sønderbæk, 2: R, R	Hviler på sokkel (tilmuret)	Karmsten & murede vanger	Prof. kragsten, fragm. tym. m. korsmolv	Tærskelsten, bryder sokkel	Karmsten & murede vanger	Rektangulær overligger
8. Tjæle, 2: SP, SP	Tærskelsten, bryder sokkel	Karmsten m. halvsojle på østvang	Rundbuet tympanon m. pragtreliet	Bryder sokkel (tilmuret)	Karmsten m. halvsojler	
9. Tånum, 2: F, F	Hviler på sokkel (tilmuret)	Karmsten m. rundstave, I øst m. tovsnoning		Hviler på sokkel (tilmuret)	Karmsten m. rundstave	Rundbuet, glat tympanon
10. Veitrum, 1: F	Overkalket			Overkalket		
11. Viskum	Bryder sokkel, overkalket, rektanlet			Bryder profilsockel (tilmuret)	Seks frisøjer	The buestik, glat tympanon m. vulst
12. Vorning, 2: F, SP	Bryder sokkel, overkalket, rektanlet			Hviler på egen sokkel (tilmuret)	To frisøjer	Buestik, glat tympanon, pragtprofilering.
13. Ørum, 2: F, SP	Bryder profilsockel, rektanlet	Seks frisøjer	Trø buestik, glat tympanon m.	Tærskelsten bryder sokkel (tilmuret)	Karmsten m. rundstave	Rektanlet overligger hviler på karmstenene
14. Ø. Bjerrgrav, 2: SP, F	Bryder profilsockel	Seks frisøjer	Trø buestik, tympanon m. pragtreliet	Bryder profilsockel (tilmuret)	Karmsten m. rundstave	Rundbuet, glat tympanon
15. Ålum, 2: SP, F	Bryder sokler	Seks frisøjer				
Middelsom						
16. Bjerring, 2: SP, SP	Bryder profilsockel (tilmuret)	Fire halvsojler	To buestik, glat tympanonlejt	Tærskelsten bryder profilsockel	Fire fri- to halvsojler	The buestik, tympanon m. veldrøtt relief
17. Helstrup, 1: F	Bryder sokkel, overkalket (tilmuret)	Murede vanger	Buestik	Overkalket (tilmuret)		Rektangulær overligger
18. Hjerrind, 2: R, R	Bryder sokkel	Karmsten i vest, murede vanger i øst	Rektangulær overligger	Bryder sokkel, overkalket (tilmuret)	Murede vanger	Rektangulær overligger
19. Hjorthede, 2: F, F	Bryder sokkel			Bryder sokkel (tilmuret)	Murede vanger	Profilert buestik, tympanonlejt opmuret
20. Langå, 2: F, R	Overkalket			Bryder sokkel, overkalket (tilmuret)	Murede vanger	Buestik
21. Lee, 1: R				Hviler på sokkel (tilmuret)	To fri- to halvsojler	To buestik, tympanon m. relief
22. Mammen, 2: SP, SP	Hviler på sokkel (tilmuret)	To fri- to halvsojler	Rundbuestik, glat tympanonlejt	Pragtærskelsten bryder sokkel (tilmuret)	Karmsten m. tovsnoning	Falsat overligger m. relief på tympanonlejt
23. Skjern, 2: SP, F	Bryder sokkel	To fri- to halvsojler		Bryder sokkel	Murede vanger m. rundstave	Rektangulær overligger m. tovsnoning i relief
24. Sdr. Rind, 1: F						
25. Sdr. Vingeb						
26. V. Veilling, 2: F, F	Hviler på sokkel	Karmsten m. rundstave	Falsat overligger m. relief på tympanonlejt	Hviler på sokkel (tilmuret)	Karmsten m. rundstave	Rektangulær kvader
27. Vindum, 2: SP, SP	Bryder sokler	To frisøjer	Buestik, glat tympanon	Tærskelsten bryder sokkel (tilmuret)	To frisøjer	Buestik, glat tympanon
28. Vinkel, 2: SP, SP	Bryder sokler (tilmuret)	Seks frisøjer	Trø buestik, tym. relief	Hviler på sokkel (tilm.)	To frisøjer	Buestik, tym. relief
29. Ø. Veilling, 1: R				Hviler på sokkel	Murede vanger	Buestik

tælerne på den i 1860'erne nedrevne domkirkes sydportal er af den type fra Ribe, som Elna Møller kalder den "pluskæbede", der er anvendt i Ribes langhus i tiden før og omkring år 1200.⁴⁶ Der har altså været en form for idéudveksling mellem de to samtidige byggepladser, men de ældste partier finder vi som nævnt i Viborg, hvis østparti stod færdigt omtrent samtidigt med påbegyndelsen af Ribekirken. I Ribe kom der portaler i gavlen af hver korsarm, den nordre med seks frisøjler, mens Kathoveddøren i syd blev udstyret med fire frisøjler. Disse portaler udgjorde indtil afslutningen af vestpartiet de eneste indgange til den nye kirke.⁴⁷ Selv om der ikke er arkæologisk belæg for, at der skulle have været portal(er) i tværskibet i den tidligere Viborg Domkirke, bliver det med de ovenfor sammenstillede aspekter sværere at argumentere imod. Begge steder har ældre kirkebygninger stået i forbindelse med de nybyggede dele, og det skulle da være mærkeligt, om man i Viborg har måttet skulle gennem en ældre bygning for at entrere et prægtigt og moderne østanlæg. Efter at det hermed er sandsynliggjort, at seks-søjleportalerne kan være inspireret af et tidligt forbillede i tværskibet frem for et meget senere i vestenden, skal vi se nærmere på de aktuelle portaler.⁴⁸

Portalen i Vorning må i sit arkitektoniske udtryk regnes blandt de ypperste på de jyske kvaderstenskirker. Dette skyldes især de rundbuede kilestensstik,

← Fig. 15. Portaler. Tallet efter kirkens navn viser antallet af registrerede portaler, mens initialerne afslører gruppen (sydportal først): Søjleportal (SP), rundbuet (R) eller firkantet (F). Initialerne med fed skrift markerer de portaler, der kan være oprindelige, mens de øvrige er opfattet som omsat i mere eller mindre grad. Tomme kolonner betyder forsvundne portaler, dog har vi i få tilfælde fra Uldal vidnesbyrd om udformninger: I Nørbæk sås få spor af sydportalens buestik, på Vejrum's nordside var portalen af den firkantede type, i Helstrup kan der på opmålingen fra 1874 kun ses svage aftegn (fig. 10), mens der på opmålingen fra Øster Velling ses en rundbuet portal. Endvidere anfører Mackeprang nordportalen i Hammershøj som værende oprindelig søjleportal, jævnfør opmålinger fra 1880 og 1882. Det har ikke kunnet verificeres, idet opmålingen fra 1880 viser rundbuestik uden søjler. – Udarbejdet af A.C. Christensen.

Portals. The number following the church name indicates the number of recorded portals, whereas the initials denote the portal group (south portal first): SP column portal, R round-arched portal and F rectangular portal, according to M. Mackeprang's typology. Initials in bold denote portals considered to be original, whereas the remainder are seen as having been re-laid to varying degrees. Blank columns show portals that have disappeared, although in a few cases Uldal provides evidence of their form: At Nørbæk there were a few traces of the relieving arch of the south portal, on the north side at Vejrum the portal was of the rectangular type, at Helstrup the survey from 1874 only shows faint marks (fig. 10), whereas the survey from Øster Velling reveals a rounded-arched portal. Furthermore, Mackeprang refers to the north portal at Hammershøj as originally being a column portal, cf. surveys from 1880 and 1882. It has not proved possible to verify this, as the survey from 1880 shows a rounded relieving arch without columns.

der med sin let opstyltede form bringer en særlig spændstighed til portalen. Konkret kommer det til udtryk i de nederste stiksten, hvor man fornemmer, at de peger skråt ned mod døråbningen. Hvor det arkitektoniske udtryk i portalen er velovervejede og effektivt, er der ofret knap så stor energi på det kunstneriske udtryk. Terningkapitælerne har ganske glatte skjolde, mens eneste relief på tympanonstenen er en indrammende rund vulst. Udformningen af Vorningportalens kapitæler og kragsten samt de midterste baser med klomotiv kan i udtrykket sammenlignes med de tilsvarende elementer fra søjlerne i Viborg Domkirkes krypt.⁴⁹ Her ser vi baserne med klomotiv på en lidt lavere plint, men med samme profilering, der danner overgang til søjleskaftet. Også kapitæler og kragbånd har stor lighed med dem i Vorning. Kun fornemmer man i krypten en lidt bedre kvalitet, dog med forbehold for, at Vorningportalens elementer er forvitret en del som følge af vejrets påvirkning. Dermed kan vi umiddelbart tidsfæste Vorning Kirkes nordportal tæt op ad krypten i Viborg Domkirke, hvis påbegyndelse er dateret til omkring 1130.⁵⁰ Det er dog ikke kun disse to steder, at denne type kapitæler ses. Igen skal opmærksomheden rettes mod Ribe Domkirke, hvor apsidens udvendige halv-søjler har terningkapitæler, der er meget lig kapitælerne i Viborgområdet.⁵¹ Eneste væsentlige forskel er skjoldenes udformning, der i Ribe er forsænkede, mens de på Viborgkapitælerne træder frem i forhold til de afrundede hjørner. Størst lighed ses på kragbåndenes og arkitravstykkernes karnisprofil, der over sig adskilt af en smal fure har et glat overstykke. Ligheden er slående, og man får uvilkårligt den tanke, at østpartierne i Viborg og Ribe måske ligger tættere på hinanden end først antaget, og at også Vorningportalens dermed er yngre.

Søjleportalens på Øster Bjerregrav Kirke er i sin opbygning meget lig portalen i Vorning. Dog savnes den dynamiske spændstighed, og en nærmere granskning afslører, at de nederste buestik her skrånede udad, hvilket bidrager til et mere fladt helhedsindtryk. Man fornemmer, at kragstenene nærmest er ved at tippe ind mod åbningen, der da også er udvidet i 1884 med store forstyrrelser til følge. Selv om portalens arkitektoniske udtryk altså lider ganske kraftigt under den voldsomme medfart, kan den dog opvise et nuanceret billedprog, der først og fremmest kommer til udtryk på baser og kapitæler i form af bl.a. palmetformer og bladornamenter.⁵² Portalen er omtalt af Uldall i 1868, hvor han trækker den frem som eksempel på tidligere tiders negligering af kulturarven. Uldall skrev, at portalen ikke alene var tilkalket, men også havde "... Muursteen indmurede mellem søjlerne, saa der ikke var Spor af Portal tilbage, kun et Par skraat indadgaende, overhvidtede Flader".⁵³ Portalen blev fundet og istandsat i 1860'erne, men skulle altså kun få lov at stå urørt indtil 1884.

Portalerne i Ålum og Vinkel adskiller sig fra de to ovennævnte portaler ved, at søjleparrene her bryder begge sokkelled, sådan at søjlestillingerne støtter sig direkte på kirkernes fundamenter, og der derved fremkommer længere søjleskafter. Anbringelsen af baser og kapitæler forekommer i Ålum at være tilfældig, idet ikke mindre end ni af de sammenlagt tolv søjleelementer er baser med hjørneklomotiv, der dog ikke er af samme type som de to i Vorning, hvor kløerne var indbyrdes forbundet af en halvcirkel. I Ålum er hjørnekløerne ikke en del af plinten, men er ved en smal forsænkning adskilt fra den øvre del. Kun én terningkapitæl sidder som forventet og er i skjoldfeltets runding indrammet af en dobbelt rundstav med kantet dråbeform i sviklen, mens de to andre skjoldkapitæler uden dekoration i sviklerne sidder nederst i ydre søjlepar. Klobaserne tager alle i forskellig grad tilløb til at være kronet af attisk profil, men ligesom med selve klomotivet fornemmer man et kompetencesvigt eller måske degenerering i udførelsen. Til gengæld kan kragbåndene opvise en ganske udmærket attisk profil, der danner overgang til de tre rundbuestik. Disse indrammer et tympanonfelt, hvis udsmykning såvel kompositorisk som i teknisk udførelse rangerer som noget af det ypperste inden for den romanske stenkunst. Feltet forestiller Jomfru Maria, de Hellige Tre Konger og Flugten til Ægypten. Ålumportalen har mange ligheder med Viborg Domkirkes sydportal, selv om sidstnævnte kun havde fire frisøjler. På begge portaler brydes soklen af baserne, der er udformet med næsten identiske klomotiver. En af domkirkeportalens baser ses i dag som fontefod i Søndre Sogns Kirke i Viborg, og ligheden er slående.⁵⁴ Ålumportalens datering peger dermed på sidste fjerdedel af 1100-tallet; til yderligere støtte herfor tjener kragbåndene, der begge steder er attisk profilerede. Ud fra brugen af de ensartede baseled på Ålumportalen får man den tanke, at man ved portalens opførelse ikke har hugget baser og kapitæler på stedet, men at de er erhvervet andetsteds fra. Det er da også sandsynliggjort, at der i middelalderen har eksisteret centrale værksteder, hvorfra man har kunnet købe eller bestille sine granitelementer, som det er tilfældet med sløjfeportalerne fra Randersområdet.⁵⁵

Portalen i Vinkel, der indtil 1867 var beskyttet af et våbenhus, er ligeledes udstyret med en forvirrende sammenblanding af baser og kapitæler, der er af den pluskæbede type og derfor må henføres til 1100-tallets sidste fjerdedel. Kragstenenes profilering er udmærket udført og meget lig de tilsvarende i Ålum, mens buestikkene omkranser to par løver, der ikke er af bedste kvalitet. Dermed kan vi placere to af seks-søjleportaler i et tidsrum lidt før år 1200, mens portalen i Vorning har ligheder med domkirkens kryptsøjler fra før 1150. Der er dog indikationer på, at Vorningportalen måske skal rykkes længere frem i tid, idet vi på apsis i Ribe Domkirke ser kapitæler, der er meget lig Viborg-

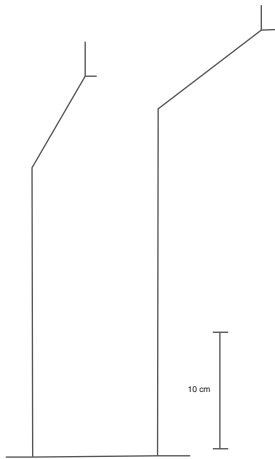

Fig. 16. Portal og sokkelprofiler på Ørum Kirkes nordside. Til venstre er det portalens profil, til højre skibets. – Opmåling og foto: A.C. Christensen.

North portal and chamfered-edged plinths of Ørum church. To the left the portal plinth and to the right the nave plinth (north side).

kryptens og Vorningportalens. Øster Bjerregrav-portalen har sit eget sprog, men hvis Mackeprang har ret i sin iagttagelse af en degenereret palmet, er portalen nok ikke specielt gammel. Kaster vi et blik på de to sidste seks-søjle-portaler, i Rybjerg og Tapdrup, kan vi på den førstnævnte se helt klare pluskæbede kapitæler med palmetter af Ribetypen, mens Tapdrupportalen ikke kan tidsfæstes nærmere.⁵⁶

Der findes i de to herreder fem portaler, der er udstyret med to frisøjler, og de udgør dermed den største undergruppe. Det er endvidere langt den største undergruppe af søjleportaler i den såkaldte Viborggruppe, idet næsten hver anden søjleportal har to frisøjler.⁵⁷ De fem portaler i de to herreder findes på nordsiden af Vinkel Kirke, begge sider af Vindum Kirke, sydsiden af Hammershøj Kirke samt nordsiden af Ørum Kirke. De førstnævnte er hårdt omsat, og

kun Ørumportalen er forholdsvis uberørt (fig. 16). Buestykket har ligesom i Vorning et spændstigt udtryk, og i det hele taget er portalen mesterligt udført i komposition og detalje, selv om hovederne på de sjældne ørnekapitæler for længst er gået tabt. Som det fremgår af fig. 16, er portalens skråkantsokkel vinklet stejlere end skibets skråkant, og man kunne derfor argumentere for, at portalen som bestillingsarbejde er hugget uafhængigt af det øvrige kirkebyggeri. Til yderligere støtte for dette synspunkt kan anføres, at der ikke på kirken ses anden romansk udsmykning, og hermed står pragtportalen kunstnerisk set altså helt isoleret.

Fire søjleportaler i det undersøgte område er af typen med to halvsøjler og repræsenterer således den mest enkle undergruppe. Portalerne findes i nabokirkerne i Nørre Vinge og Tjele, der dermed har to hver. Gennemgangen af de to kirkers sydportaler tydeliggør, at der i valget af portaludformning hersker en samhørighed eller slægtskab, om man vil. Klarest kommer det til udtryk i portalernes gennem århundreder slidte tærskelsten, der må være udgået fra den selvsamme stenmester, som har efterladt sit mærke på indersiden af Nørre Vinge Kirkes østkarm. Tærskelstenene er bredere end døråbningen og danner således noget af fundamentet for de rejste karmsten. I Nørre Vinge er de imponerende 176 cm høje karmsten med halvsøjler kløvet af samme blok og er endvidere kronede af kragsten med for området veludførte attiske profiler. Kirkerne i Nørre Vinge og Tjele har således indbyrdes næsten identiske portaler på henholdsvis nord- og sydsiderne. Interessant er det, at vi her også får inddraget tærskelstenene, som man sjældent ser i så veludførte eksemplarer. Her har de andel i påvisningen af slægtskabet mellem de to kirker.

Hvis vi for en kort bemærkning fra Nørre Vinge fortsætter gennem Nørlyng herreds østligste krog og gør en afstikker til Sønder Onsild i Onsild herred, ser vi på kirken en sydportal af nøjagtig samme type.⁵⁸ Også nordportalen er her opbygget af to halvsøjler, og dermed har tre kirker på vejen mellem Viborg og Hobro samme formvalg i portalerne. Særlig markant som sammenligning bliver kirken i Sønder Onsild ved det forhold, at der på en kvader på sydmuren sidder et stenmestermærke med samme udformning som på Nørre Vinge-portalens.⁵⁹ Mærkerne udgøres af to mod kvaderkanten stillede halvcirkler, hvis buer er udført med en vulst i kanten, og er dermed et håndfast bevis på, at portaler og kvadre er tildannet af samme stenmester. Mackeprang identificerede endvidere et lignende mærke på koret af Tjele Kirke, og således er forbindelsen mellem de tre kirker etableret.⁶⁰ Sønder Onsild Kirke har endvidere et stenmestermærke, der i forhold til de her nævnte er udvidet med yderligere en halvcirkel.

De rundbuede og de firkantede portaler

Søjleportalerne kan med deres ofte betydelige dybde og markante elementer fremstå overdådige og monumentale, mens de rundbuede og firkantede portaler er mere afdæmpede i udtrykket. Det betyder dog ikke, at de sidstnævnte er dårligere udført, idet man her finder både raffinerede detaljer og stenkunst af høj kvalitet. I de to herreder kan der i dag erkendes 27 portaler i disse grupper, heraf 10 af den rundbuede type, karakteriseret ved de murede stik af kileformede kvadre, som på fig. 15 identificeres under betegnelsen R. På en del af disse er det grundet overkalkning kun muligt at bestemme portalens ydre form. De rundbuede portaler er temmelig ensartede i udtrykket, hvilket først og fremmest ses i karmenes mod døråbningen profilerede kragsten og også i de tympanonløse buestik.

Mens de hidtil beskrevne portaltyper næsten alle har krævet et muret kilestensstik, repræsenterer gruppen med de firkantede portaler den mest simple metode til at konstruere en døråbning. Princippet med at rejse to eller flere sten for derefter at forbinde dem med en overligger er særligt velegnet til bygninger af kvadersten, idet elementerne let vil kunne indpasses. At man ikke i egnens kirkebyggeri har været tilbøjelig til at vælge den nemme løsning ses af, at der kun for 17 af de 45 portaler er valgt en sådan udførelse. På en række af de firkantede portaler har man tildannet overliggeren på en måde, så man ligesom på kilestensportalerne får en rundbuet øvre afslutning. Denne form indbyder til reliefdekoration, som det ses på de halvrunde felter på Tånums sydportal, i Skjern og Vester Velling, mens overliggerne på Tånums og Ålums nordsider er glatte (fig. 11). Relieffet i Tånum er en tro kopi af motivet på sydsiden af Ålum Kirke og er i udførelsen ligeledes på samme fremragende kunstneriske niveau. Der er dog ikke ydet relieffet samme opmærksomhed som på seks-frisøjleportalen i Ålum, idet overliggeren ikke har haft nogen form for indramning. Portalen er i nyere tid harmoniseret, og vi kan af ældre tegninger og fotografier se, at forholdene førhen var meget rodede. I Skjern kan der på nordsiden endnu engang identificeres en tærskelsten, der sandsynligvis er udført af stenmesteren fra Tjele Langsø-området, og endvidere er den bedst udførte af typen. Altså udøvede han sit virke også i Middelsom herred, selv om Nørreåen dog ikke er krydset. At portalens oprindelige udtryk er ændret som følge af kirkens omfattende restaureringer, kan ses ved en sammenligning med Borchs gengivelse fra 1871. Hvor sydportalerne i Tånum og Ålum har identiske motiver på overliggerne, er de tilmurede portaler på kirkernes nordsider identiske i opbygningen. De rejste karmsten har profilering i kanterne, men de glatte overliggere er på disse to kirker hugget i halvrundform, hvilket ikke er set andre steder. Portalen i Ålum er udvidet, mens portalen i Tånum er rekonstrueret i alt for lav højde.

På Kvorning Kirke har der foruden de obligatoriske syd- og nordportaler helt usædvanligt været en vestportal, der ifølge Uldall havde buestik. Denne på grund af dens placering ekceptionelt sjældne portal er gået tabt i forbindelse med de omfattende omsætninger af kirkens vestgavl i 1890'erne.⁶¹

Kirkernes udformning – sammenfatning

Gennemgangen af de 45 portaler viser, at over halvdelen er omsat i større eller mindre grad. Af søjleportalerne er 10 af 18 med sikkerhed omsat og ofte med alvorlige følger for portalens arkitektoniske og kunstneriske udtryk. Koncentrationen af seks-søjleportalerne i området er i sig selv unik. Endvidere er en oprindeligt planlagt apsis sammenfaldende med, at kirken har profileret dobbeltsokkel, og at den har én eller flere søjleportaler. Hvor apsiderne er senere tilføjelser, som det er tilfældet i Sønder Rind og Tånum, har kirkerne ingen sokkelprofilering og står med firkantede portaler. Apsiderne har endvidere gesimsprofil, der i Vindum og Øster Bjerregrav strækker sig omkring alle romanske dele af kirken. Apsiskirkernes profilerede sokkel over skråkanten kan i udformningen kaldes en variation af karnisprofilen. Denne blev anvendt i Viborg Domkirkes anden fase, der også inkluderede fire-søjleportalen på langskibets sydside. Viborgportalens baser og kapitæler havde store ligheder med portalerne i Ålum og Vinkel, hvis opførelse dermed skal henføres til anden fase af domkirkebyggeriet. Da de øvrige dobbeltsokkelprofiler er af samme type, og da seks-søjleportalerne altid sidder på apsiskirker, må de resterende apsiskirker med søjleportaler også henføres til denne periode. Tilbage står vi med Vorningportalen, hvis søjleelementer i sit udtryk mindede meget om de tidlige kryptsøjler i Viborg, men som altså nu er dateret til årtierne før 1200. Der kan umiddelbart ikke gives en fyldestgørende forklaring på udformningens oprindelse, andet end at det måske lige præcis er denne portal, der bringer os tættest på en nu forsvundet seks-søjleportal i tværskibets sydgavl i Viborg. Denne portal har eksisteret på tidspunktet for Vorning Kirkes opførelse, og her har man måske valgt den nu lidt ældre portaltypen som forbillede. Portalerne i Ålum og Vinkel kan ses som en blanding af den ældre seks-søjleportal og sydsidens fire-søjleportal med de yngre base- og kapitæller. Men da vi ikke kender det mindste til en sådan seks-søjleportal på Viborg Domkirke, kan der naturligvis kun blive tale om et gæt. Som vi har set, er der ligheder at spore med apsis kapitælerne på Ribe Domkirke, og vi må derfor under alle omstændigheder placere Vorningportalen som den ældste af seks-søjleportalerne.

Gennemgangen afslører endvidere små grupper af nabokirker, der indbyrdes kan opvise én eller flere ligheder. Et klart eksempel er kirkerne i Vinkel og

Vindum, der foruden apsiderne og de dertil hørende profilsokler i grundplanen har næsten samme dimensioner, der i øvrigt ligger et godt stykke over gennemsnittet. Begge har de også to søjleportaler. Et andet eksempel er Ålum og Tånium, der i kraft af de smukt udførte tympana for altid er forbundet, men også de usædvanlige, vestligt placerede korvinduer har de til fælles. Ålum må af de to anses for at være forbilledet, ikke kun på grund af pragtportalen i syd, men også i det forhold, at Tånium med den senere tilføjede apsis har prøvet at leve op til storesøster nede ved åens bred. Ja, selv skibet i Tånium er udvidet i senmiddelalderen, så kirken på det punkt endelig overgik Ålum, der ellers er den kvaderstenskirke i området, der oprindeligt havde det længste skib. Og så er nordportalene jo også ens. Langs nordgrænsen af Sønderlyng herred er det kirkerne i Nørre Vinge og Tjele, der sammen med Sønder Onsild Kirke i Onsild herred er bygget af den samme bygmester. Denne var ophavsmand til både kirkens kvadersten og portalelementerne, der har markant udførte tærskelsten. Det flotteste eksemplar af denne tærskelstenstype ligger under Skjern Kirkes nordportal i Middelsom herred.

Sønderbæk og Nørbæk kirker har også portaludformningen til fælles, og sandsynligvis har Nørbæk haft samme type portal på sydsiden, sådan at der på de to kirker har været to par næsten identiske portaler.

Mellem Vorning og Nørbæk lå den i middelalderen nedrevne Hvidding Kirke, der måske havde en del til fælles med den betydelige og veludstyrede kirke i Vorning. I hvert fald er der til Vorning Kirke senere i middelalderen tilført et omfattende kvaderstensmateriale, bl.a. profilerede sokkelsten under tårnet. Endvidere ses indmuret i tårnet en kvader, der kunne ligne en profileret apsisokkelsten. Våbenhusene i de nærliggende Sønderbæk og Øster Bjerregrav kirker er ligeledes opført af senere tilført granit, og ved begge kirker er der endvidere en rig variation af profilkvadre, der oprindeligt kunne have haft plads i gesims og sokkel, i Sønderbæk sågar en kvader med fint tildannet stenmestermærke. Om de genanvendte kvadre i Vorning Kirke er tilført fra Hvidding, kan der dog kun gisnes om, især når man kommer i hu, at der netop i denne landsdel er særlig mange kirker, der blev nedlagt allerede i middelalderen.⁶²

Nærstudiet af kirkernes murværk har endvidere givet oplysninger om byggegangen. I Bjerring, Sønder Rind og Lee har vi kunnet identificere flere byggefaser med ophold i skibenes murpartier. På apsiderne kan man have muret hele bygningsdelen op på én gang, eller man kan som i Øster Bjerregrav have startet opmuringen i en side og arbejdet sig rundt i halvbuen. Denne noget uhensigtsmæssige fremgangsmåde har resulteret i en mere asymmetrisk udformning. Det er dog langt fra alle kirker, der på denne måde kan bidrage til kortlægningen af middelalderens byggeskikke og sædvaner.

Kirkerne i det tidligere Thisted amt – en sammenligning

Den eneste samlede fremstilling af en homogen gruppe af de nørrejyske kvaderstenskirker er fra 1942 og omfatter kirkerne i det daværende Thisted amt som fremlagt i den kunsthistoriske oversigt i *Danmarks Kirker*.⁶³ Da amtet består af syv herreder og 89 virksomme middelalderkirker, må en sammenligning med kirkerne i Sønderlyng og Middelsom herreder blive noget skævvredet, ligesom de anvendte datasæt til en vis grad er forskellige.

I en sammenligning af kirkernes grundplaner ses det, at man i Thisted amt generelt har valgt en noget smallere planløsning end kirkerne i de to herreder.

Af apsider kan der i Thisted amt påvises 34, hvoraf de 29 står endnu. Dermed har godt en tredjedel af kirkerne haft apsis, og det ligger tæt på forholdet i Sønderlyng og Middelsom herreder. De fleste (18) har ligesom de oprindelige apsider i de to herreder midtpunkt i korgavlens yderside, mens et mindre antal (10) har den flade konstruktion med midtpunkt længere mod vest.⁶⁴ Om det også betyder, at apsiderne er senere, kan på det foreliggende grundlag ikke afgøres. Ikke alle apsiskirker i Thisted har, som det er tilfældet i de to herreder, profileret dobbeltsokkel.

Kvaderstenskirkerne i Thisted amt har i særdeles mange tilfælde veludførte stenmestermærker, ofte flere på hver kirke. Den generelle udsmykning er i høj klasse, som oftest rigest repræsenteret på apsiderne. Som eksempel kan nævnes apsis på den anselige Tømmerby Kirke i Vester Han herred, der med sin bufrise under gesimsen og billedkvadrene er iøjnefaldende. Hillerslev Kirke har på apsis en søjlebåren arkade, hvis kapitællid i Uldalls streg er tæt på den pluskæbede type, som så ofte er set i Sønderlyng og Middelsom herreder.⁶⁵ Tre andre apsider i Thisted amt har en lignende udsmykning, og inspirationen må være kommet fra den betydelige kirke i Vestervig, der næst efter Viborg Domkirke har været Nørrejylland's betydeligste kvaderstensbygning. Østpartiet står i dag genrejst efter en arkæologisk baseret rekonstruktion foretaget af Mogens Clemmensen.⁶⁶ Ved udgravningerne fremkom et kapitællid passende til apsisarkaden; dette er af den pluskæbede Ribetype med palmetdekoration og perlestav, og dermed kan vi, hvis kapitællens oprindelige plads vel at mærke har været på arkaden, henføre østpartiet på Vestervig sammen med de fire arkadeapsider til sidste fjerdedel af 1100-tallet.⁶⁷ Dog skal man ikke glemme, at profilen oprindeligt har været attisk som på Viborg Domkirkes apsis, hvilket indikerer højere alder.⁶⁸

Portalerne i Thisted amt har samme variation og rigdom som portalerne i Sønderlyng og Middelsom herreder. Langt de fleste af portalerne er af den firkantede type, nemlig på 58 af de 93 kirker. Ni portaler har kilestensstik over

en rektantet døroverligger, og over denne er et forsænket tympanonfelt, som det ses i for eksempel Snedsted Kirke i Hassing herred.⁶⁹ Denne portalkonstruktion ses kun på kirker i Thy. Enkelte søjleportaler findes dog i området. De betydeligste ses i Sjørring Kirke i Hundborg herred, hvor den nu tilmu-rede portal i nord er af fire-frisøjletypen, mens sydportalen har to frisøjler.⁷⁰ Især sydportalen bringer med de veludførte klomotivbaser tankerne hen på portalerne omkring Viborg. Klomotivbaser ses også på nordportalen, hvor der endvidere er terningkapitæler, der ser ud til at være af en lidt yngre type end i syd, en datering baseret på sydportalens noget hængende skjolde. En let dege-nereret form af palmetmotivets finder vi endvidere på Ræer Kirkes tympanon i Hillerslev herred.⁷¹ Ingen af Vestervigportalene er bevaret i oprindelig form, men over den nuværende syddør ses i dag et ofte fremdraget tympanon med motiv af den sejrende Kristus flankeret af to engle.⁷²

I Thisted amt ser vi altså igen Ribekapitælerne, som er vigtige for at tidsfæ-ste kirkerne. Lidt øst for Ræer kan vi i Østerild Kirke endelig støtte os til ar-kæologiske fund, idet mønter indmuret i korgavlen daterer påbegyndelsen af bygningen til omkring 1160.⁷³ Som i Sønderlyng og Middelsom herreder er der dermed også i Thisted amt flere indikationer på, at opførelsestiden for områdernes kvaderstenskirkker skal placeres i sidste halvdel af 1100-tallet.

Konklusion

Undersøgelsesområdets snævre afgrænsning taget i betragtning, kunne der dog påvises visse fællestræk ved kvaderstenskirkkerne. Som de ligger på bakkens top eller i landsbyens midte giver de et hårdført indtryk af uforgængelighed, og selv om byggematerialet er særdeles slidstærkt, er konstruktionen dog i mange tilfælde præget af betydelige forandringer. Talrige er vedligeholdelsesarbejderne, og mange bygningsdetaljer og portaler er gradvist omsat, omplaceret og forsvundet. Kirkernes forbillede var formentlig en længst forsvunden domkirke i Viborg, og ved et lunefuldt skæbnetræf skulle en nybygget katedral i 1800-tallet for anden gang i historien vise sig at være startskuddet til store kirkearbejder på egnen, denne gang dog som hårdhændede renoveringer i, hvad der vel kan kaldes en misforstået gestus. Det skal dog ikke glemmes, at kirkerne rent faktisk var i meget dårlig stand på daværende tid. Domkirkens restaurering blev iværksat på baggrund af dens faldefærdige tilstand, og ikke sjældent kunne Uldall berette om brøstfældige murpartier på landsbykirkerne, der var truet af sammenstyrtning. Om ikke andet foretoges de gennemgri-bende arbejder i bedste mening. Uldall beskrev jo alle de jyske kirker, så han,

som loven foreskrev, kunne definere den “oprindelige stil”, der som forestilling om noget dominerede perioden.

Oftest er de gamle kvadre genanvendt i omsætningerne, så materialerne er som regel autentiske. Oprindelige murpartier er dog ikke sjældne og skal som regel findes på kirkernes nordsider. Også her kan der være foretaget omsætninger, og for en fuldstændig afklaring af kirkernes murforhold er en undersøgelse af murkernen nødvendig. Af en sådan har vi dokumentation fra Bjertring Kirke, hvor store dele af murværket har stået uberørt siden kirkens opførelse.

Knap en tredjedel af de 26 granitkvaderstenskirker i Sønderlyng og Middelsom herreder blev ved deres opførelse forsynet med apsis. Halvbuen skulle have en bestemt form, og sokkel- og gesimsprofilering hørte sig til. Men også på andre områder skiller apsiskirkerne sig ud. Således har de på alle bygningsled profileret dobbeltsokkel, og alle har én eller flere søjleportaler. Portaler af seks-frisøjletypen hører kun til på disse kirker overhovedet. Havde man besluttet sig for apsis, herskede der altså et sæt normer, som det var almindeligt at følge. Som konsekvens heraf repræsenterer apsiskirkerne en monumentgruppe, der generelt er mere luksuriøst udstyret end de øvrige, ret afsluttede kirker. Apsis kunne dog også tilføjes senere. I de to herreder afslører kirker med middelalderlig, sekundært tilføjet apsis sig ved ikke at have samme rige udstyr som de kirker, der oprindeligt fik apsis, samt ved afvigende måleforhold.

Hvordan selve kirkebyggeriet var organiseret, er der også indikationer på. Af den forholdsvis lille gruppe kirker i Sønderlyng og Middelsom herreder er der flere, der indbyrdes kan opvise så store ligheder i visse detaljer, at de må være opført af samme bygmester eller håndværkere. Det har dermed været givtigt at gå sammen med nabobosættelsen om kirkebyggeriet, og har velsagtens givet en økonomisk besparelse. På kirkebyggeriets tid er stenmestrene kommet fra nær og fjern; det resulterede i tilførslen af mange forskellige impulser, og på kirkerne kan man se stor variation i detaljerne. Mange har slået sig ned i byerne, hvorfra man har kunnet bestille produkterne.⁷⁴ Ørumportalen og sløjfeoverliggerne i Øster Bjerregrav og Skjern er eksempler herpå.⁷⁵ Man kunne også få hugget alle kvaderstenselementerne på stedet, som stenmestermærkerne langs Tjele Langsø indikerer.

Til datering af kirkerne er holdepunkterne, som det så ofte er set, lidt mere flydende. I mangel af håndgribelige arkæologiske fakta må kunsthistoriske analyser anvendes. Da udsmykningens art og hyppighed på de fleste af kirkerne slet ikke kan bære en sådan analyse, er det kun et fåtal, der kan inddrages. I det undersøgte område er dette fåtal indsnævret til kirkerne med seks-frisøj-

leportalerne, der ud fra kapitælernes udformning og sokkelprofilens karnisvariant er tidsfæstet til sidste fjerdedel af 1100-tallet. Centralt i dateringen står de pluskæbede Ribekapitæler, der sågar i flere tilfælde er set i Thisted amt. Kapitælernes palmetmotiv er endvidere identificeret på en overligger i Thisted amt og vidner dermed om den store udveksling, der har fundet sted mellem byggepladser og stenmestre. Vorningportalen griber med sine terningkapitæler forstyrrende ind i kronologien, idet de peger længere bagud, mod krypten i Viborg Domkirke. Kapitæltypen dukker dog også i let ændret form op på Ribekatedralens apsis, så det kan være, at Viborgkrypten skal rykkes længere mod midten af århundredet. Det må under alle omstændigheder nok siges at være for uholdbart at vriste Vorning Kirke helt fri af de andre apsiskirker, men man kan med rimelighed foreslå, at Vorningportalen repræsenterer den ældste fase af portaler med seks frisøjler.

Sværere er det at indsnævre byggetidspunktet for de mange kirker uden apsis og søjleportaler. At de eventuelt skulle repræsentere en ældre fase af kirkebyggeriet, er der ingen indikationer på. Det eneste sikre holdepunkt findes i Thisted amt, hvor Østerild Kirke er dateret til 1160. Alle sikre holdepunkter og indikationer peger altså på, at kvaderstenskirkene i Sønderlyng og Middelsom herreder er opført i sidste halvdel af 1100-tallet. Samme tidshorisont skal anvendes på kirkerne i Thisted amt, hvor en del af apsiskirkernes forbillede har været Vestervigkirken, der på apsis var dekoreret med arkader og halvsøjler. Her sad oprindeligt et pluskæbet kapitæl med palmetmotiv.

I Thisted amt har man tilsyneladende ikke praktiseret samme stringens i opførelsen af apsiskirkerne som i de to herreder, idet man på amtets apsiskirker kan finde almindelig skråkantsokkel. Også den overordnede planløsning er en smule anderledes end i de to herreder mellem Viborg og Randers, idet kirkeformen er mere langstrakt i Thisted amt. Den tydeligste forskel mellem de to grupper skal imidlertid findes i portalernes udformning. Mens der kun findes en håndfuld søjleportaler i Thisted amt, hvoraf de fleste i øvrigt er inspireret af Viborgområdet typer, er der på de to herreders kirker adskillige. Og dermed er det endnu engang bekræftet, at 1100-tallets kirkebyggeri i Jylland ikke er foregået i små uafhængige lommer, men at der har været en rig udveksling af ideer og impulser. Dette har dog ikke forhindre, at kirkebyggeriet har udviklet særegne egenstræk, der for eksempel kunne komme til udtryk i apsidernes facade-, sokkel- og gesimsprofilering, kirkernes planform eller portalernes type.

NOTER

1. Artiklen er et sammendrag af mit kandidatspeciale fra 2008 med titlen "Middelalderkirkerne i Sønderlyng & Middelsom herreder" (upubl.). Dette inkluderer de detaljerede analyser og et katalog bestående af beskrivelser, fotografier og tegninger af de 29 kirker.
2. Upubliceret materiale, Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv.
3. Således er han ansvarlig for mellem 30-40 til tider hårde kirkerestaureringer alene i det østjyske område. Dansk Biografisk Leksikon, bd. 15, s. 130. Heraf skal muligvis 20 være genopført fra grunden. Nielsen og Vellev, s. 65.
4. Danmarks Kirker 1940, s. 223-224, 298-300.
5. Uldall 1868, s. 99-100.
6. Vellev 1981. Domkirken er i dag et eksempel på, hvordan man byggede kirker i 1800-tallet.
7. Uldall 1868, s. 138. I fortsættelse heraf fremfører Uldall, at selv døbefontene som oftest står overkalkede eller malede med oliefarve i "brogede og meningsløse Mønstre".
8. Skibets vestparti på Bjerring Kirke kan være en oprindelig tårnunderdel. På planen ses det forstærkede murværk, der indvendigt danner et indgangsparti eller en slags forhal, som er uden paralleller i området.
9. Ser man bort fra de usikre mål på jernalkirken i Hjermind og de usædvanlige dimensioner på Hammershøj Kirke, lander forholdet mellem skibets længde og bredde på 1,61.
10. Graa & Thomsen, arkitekter, upubl.
11. Enkelte steder har det pga. terrænforholdene ikke været muligt at foretage alle målinger på soklen, f.eks. på Ørum Kirkes sydside, hvor en stor del af soklen er under jordniveau.
12. Af arkivmaterialet kan man se, at der for denne kirke har været tale om betydelige restaureringer og ombygninger. Men selv om sokkelhøjden på koret sammenlignet med højden på de resterende skibes korsokler er enestående, kan man ikke udelukke, at de målte værdier også har været gældende i middelalderen. Faktisk kan man af Uldalls opmåling fra 1866 se, at soklen på sydsiden af koret visse steder måler en smule under en alen (1 alen = 0,628 m).
13. På Tage Olivarius' opmåling fra 1880 kan man se, at kirken tidligere var udstyret med polygonalt afsluttet sakristi af samme type, som man ser i dag på kirkerne i Tjele og Ørum. Apsissoklen er dermed ikke genbrug og er sandsynligvis fremstillet i 1881 (Upubliceret materiale, Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv).
14. Også Tjele har på sakristiet enkelte, sporadiske sokkelprofilsten. Disse er grundet den fragmentariske tilstand samt det faktum, at de ikke er oprindelige, ikke medtaget i nævnte gruppe.
15. Uldall 1868, s. 137.
16. Danmarks Kirker 1942, s. 1057.
17. Møller 1983, s. 86.
18. Møller 1983, s. 81-85.
19. Nordisk arbejdsgruppe for bevaring af kirker, s. 17-38; Krongaard Kristensen og Vellev, s. 218.
20. Krogh, s. 210. Også Uldall bemærker, at man kan forvente flest oprindelige detaljer på kirkernes nord- og østsider. Uldall 1894, s. 214.
21. Helmer-Petersen og Ditzel, planche 3.

22. Der er udarbejdet skemaer over skibenes nord- og sydsider, korenes nord-, syd- og østsider samt apsiderne. Desuden er der udarbejdet skemaer for hver enkelt kirke. Christensen 2008, upubliceret.
23. Der er ikke foretaget målinger af de profilerede gesimsled. Dog eksisterer der profilopmålinger af de fleste: Tånum, Vorning, Ålum, Bjerring og Vinkel (Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv).
24. Uldall 1868, s. 141.
25. Størrelsen af de granitindfattede vinduer er vel langt hen ad vejen betinget af størrelsen af de vinduer, som de erstatter.
26. Uldall 1894, s. 244.
27. Høyen, tavle XXIV. Således er vinduerne en tilbageføring til den oprindelige domkirkestil.
28. Der kunne være flere årsager til at gå væk fra Langåmodellen, f.eks. logistik og økonomi. Overliggerne er hentet på Bornholm, idet sten af den nødvendige størrelse ikke kunne tilvejebringes i området. Man kunne dog med rimelighed påstå, at monolitoverliggerne måske nok har været Uldalls foretrukne løsning, idet de jo var nærmest den oprindelige stil.
29. Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv.
30. Birgit Als Hansen, Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv.
31. Uldall 1894, s. 272.
32. For en fuldstændig afklaring må der nødvendigvis foretages undersøgelser i murværket.
33. Set nedefra kunne det dog tyde på, at der senere er tilføjet en sålbænk af cement.
34. Bertelsen, s. 79.
35. Også i Sønder Vinge kan vi på den senere udbygning af skibet observere, hvordan det ser ud, når to kvaderstensbygningselementer ikke er i forbandt.
36. Endnu i 1969 sad i Ålums apsisvindue et epitafium som afblænding. Altså har der været arbejdet på vinduet i den mellemliggende periode. Fotografi i *De danske Kirker*, bd. 12, s. 332.
37. Wienberg, s. 14.
38. Vinduet på nordsiden af skibet i Helstrup er talt med, selv om det kun kan erkendes som en indvendig smig. Ligeledes vinduet på østsiden af Lee Kirke.
39. Mackeprang 1948.
40. Mackeprang 1948, s. 35 og 74.
41. Mackeprang 1948, s. 5.
42. En femte findes i Tapdrup (Nørlyng herred), kun 3 km nord for Vinkel, mens den sidste findes i Rybjerg i Salling (Nørre herred).
43. Mackeprang 1948, s. 74ff. og Vellev 1981c, s. 129-138.
44. *Danmarks Kirker* 1979, s. 147-148.
45. For udformning af portaler: Storck 1903, tavle 55-56, Mackeprang 1948, s. 77, Vellev 1976, billede 22 og Vellev 1981b, s. 7. Vedr. datering: Krongaard Kristensen 1987, s. 46. Afsnittet er forfattet af J. Vellev.
46. *Danmarks Kirker* 1979, s. 244.
47. *Danmarks Kirker* 1979, s. 214-227.
48. Som Mackeprang påpeger, er det jo sært, at man i Viborgområdet har vidnesbyrd om en fire-søjleportal på domkirken, men ingen eksempler herpå i oplandet, mens man har rigelig med seks-søjleportaler i området, men ingen på domkirken. 1948, s. 75.
49. Høyen, tavle XXII.

50. Krongaard Kristensen 1999, s. 258.
51. Danmarks Kirker 1979, s. 205, Møller 1979, s. 91.
52. Gode fotografier i Helmer-Petersen og Ditzel, planche 15-18.
53. Uldall 1868, s. 131.
54. Vellev 1981b, s. 8.
55. Vellev 1981a, s. 46-48.
56. Mackeprang 1948, s. 106-107, 124-125. Mackeprang mener, at Tapdruppportalen er den seneste af portaltypen. Fotografier også i Helmer-Petersen og Ditzel, planche 27-28.
57. Mackeprang 1948, s. 74.
58. Mackeprang 1948, s. 23.
59. Pedersen, s. 72.
60. Mackeprang 1948, s. 325.
61. Se også Mackeprang 1948, s. 1. Hvor sjældne kvaderstenskirkernes vestportaler har været kan vanskeligt afgøres, idet senere tiders tårnbyggerier har fjernet eventuelle spor heraf.
62. Matthiessen, s. 70.
63. Danmarks Kirker 1942, s. 1041-1093.
64. For en liste med disse kirker se Danmarks Kirker 1942, s. 1046-47. Begge sider note 1.
65. Danmarks Kirker 1940, s. 295.
66. Danmarks Kirker 1942, s. 614. De andre apsiskirker med lignende dekoration findes i Karby, Vejerslev (begge Morsø Sønder-herred) og Ræer (Hillerslev herred).
67. Danmarks Kirker 1942, s. 626.
68. Elna Møller erkender da også, at Vestervigs stenhuggere stod på helt egne ben, og på den baggrund skal man måske være forsigtig med sammenligningerne. At kapitælen er af Ribetypen, er der dog ingen tvivl om. Møller 1979, s. 93.
69. Danmarks Kirker 1940, s. 473.
70. Danmarks Kirker 1940, s. 382-83, Mackeprang 1948, s. 99-100.
71. Danmarks Kirker 1940, s. 224. Palmetmotivets er også omtalt i Danmarks Kirker 1979, s. 253 note 68.
72. Danmarks Kirker 1942, s. 621, Mackeprang 1948, s. 165.
73. Danmarks Kirker 1940, s. 342.
74. Vellev 1981a, s. 48.
75. Interessant nok viser den nyeste forskning, at lignende forhold har gjort sig gældende ved det romanske teglstensbyggeri. I Mårup Kirke har der været tilgang af byggematerialer udefra i form af specialiserede profilsten, mens de mere almindelige, sekundært tilhuggede teglsten er udformet på byggepladsen. Bertelsen, s. 78.

LITTERATUR

- Bertelsen, T. 2009: Fra fattig landsbykirke til prestigebyggeri – nedtagningen af Mårup Kirke. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, s. 71-91. København.
- Christensen, A.C. 2008: *Middelalderkirkerne i Sønderlyng og Middelsom herreder*. Upubliceret.
- Danmarks Kirker*. Præstø Amt bd. 1, 1933. Tisted Amt bd. 1-2, 1940-42. Ribe Amt bd. 1, 1979. København.
- Dansk Biografisk Leksikon* 1979-84. København.

- Helmer-Petersen, K. & H. Ditzel 1963: *Romansk stenhuggerkunst i Viborg amts kirker*. Viborg.
- Helms, J. 1894: *Danske Tufstens-Kirker* bd. I-II. København.
- Hellesen, J.K. & O. Tuxen (red.) 1988: *Historisk Atlas Danmark*. København.
- Horskjær, E. (red.) 1969: *De danske Kirker* bd. 12. København.
- Høgsbro Østergaard, K. 1962: Kvaderstensteknik. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1963, s. 37-53.
- Høyen, N.L. (m.fl.) 1869: *Danske Mindesmærker*. København.
- Krogh, K.J. 1959: Stilladser til et kirkebyggeri i 1100-tallet. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1960, s. 201-213.
- Krongaard Kristensen, H. 1987: *Middelalderbyen Viborg*. Viborg.
- Krongaard Kristensen, H. 1999: Kirker og klostre. I: P. Ingesman (red. m.fl.): *Middelalderens Danmark*. København, s. 254-74.
- Krongaard Kristensen, H. og J. Vellev 1999: Teknik. I: E. Roesdahl (red.): *Dagligliv i Danmarks middelalder – en arkæologisk kulturhistorie*. København, s. 206-237.
- Løffler, J.B. 1883: *Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidlige Middelalder*. København.
- Mackeprang, M. 1941: *Danmarks middelalderlige Døbefonte*. København.
- Mackeprang, M. 1944: *Vore Landsbykirker*. København.
- Mackeprang, M. 1948: *Jydske Granitportaler*. København.
- Matthiessen, H. 1933: *Viborg-Veje*. København.
- Møller, E. 1979: Er moderen jævngammel med døtrene? I: R. Egevang (red.): *Strejfflys over Danmarks bygningskultur – festskrift til Harald Langberg*. København, s. 83-98.
- Møller, E. 1983: Kirkernes fjender. *hikuin* 9, s. 79-92.
- Nielsen, A.B. & J. Vellev 1985: *Arkitekt Frits Uldall – arkæolog i Jylland*. Højbjerg.
- Noe-Nygaard, A. 1985: *Kirkekvader og kløvet kamp – en verden af sten*. København.
- Nordisk arbejdsgruppe for bevaring af kirker 1985: *Kirkens murværk*. København.
- Norn, O. 1968: *Jydske Granit*. København.
- Pedersen, P. 1989: Skjulte informationer. *Romanske Stenarbejder* 4. Højbjerg, s. 61-105.
- Storck, H.B. 1893: *Sallinglands Kirker*, afd. II. København.
- Storck, H.B. 1896: *Grenaa Egnens Kridtstenskirker*. København.
- Storck, H.B. 1903: *Jydske Granitkirker*. København.
- Trap, J.P. 1962, 5. udg.: *Danmark*. Viborg Amt, bd. VII, I. København.
- Uldall, J.F.C. 1868: Om de danske Landsbykirker og deres Istandsættelse. *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk. 4. bd., s. 99-146.
- Uldall, J.F.C. 1884: *Sallinglands Kirker*, afd. I. København.
- Uldall, J.F.C. 1894: Om Vinduerne i de jydske Granitkirker. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1894, s. 213-325.
- Uldall, J.F.C. 1896: De jydske Granitkirkers Alder. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1896, s. 197-303.
- Vellev, J. 1976: *Viborg Domkirke – nedrevet og genrejst. Fotografier 1863-1876*. Viborg.
- Vellev, J. 1981a: Sløjfeportalerne omkring Randers. *Romanske Stenarbejder* 1, Højbjerg, s. 9-69.
- Vellev, J. 1981b: Viborg Domkirke. *Artikler fra Tidsskriftet Skalk*. Højbjerg.
- Vellev, J. 1981c: Viborg Domkirkes vestfront. *hikuin* 7, s. 107-138.
- Wienberg, J. 1997: Enten – Eller. Apsidekirker i Norden. *hikuin* 24, s. 7-45.

The medieval churches of Sønderlyng and Middelsom districts

In 12th century Jutland, a tradition developed of building churches of granite ash-lars. In the northern part of the peninsula, the main inspiration for this came from the cathedral in Viborg, construction of which began just prior to AD 1150 and continued until completion during the first decades of the 13th century. In this article, the author attempts to identify similarities and differences in this building method by way of a buildings archaeological survey of 29 churches within a restricted geographical area comprising Sønderlyng and Middelsom districts, which are located just east of Viborg (fig. 1). An assessment has also been undertaken of the originality of the individual standing monuments. This is also based on the above-mentioned observations, together with information from the relevant archives. The methods applied have been developed with the aim of describing and comparing the basic features of Romanesque ashlar churches, such as their ground plans, plinths, dimensions, course heights, windows and portals (figs. 2-7, 9, 15). The most recent account of a group of Romanesque ashlar churches from 1942 deals with the churches in Thisted county and has, to some extent, been compared with the results of the present study.

These results show that considerable parts of the masonry have been re-laid as a consequence of the extensive repairs and restoration work carried out across the country during the late 19th century. These were executed mainly on south-facing walls, leaving the majority of the original church wall sections to be found on their

northern sides. The results also demonstrate that certain norms and regulations prevailed in early church building within the study area. The ground plans were laid out according to certain proportional principles, and the heights of the ashlar courses heights decreased upwards. A church with an apse would be provided with richer decoration in the form of, for example, profiled plinths and cornices and columned portals of various types. One of these types, with six free-standing columns, a particular elaborate architectonic characteristic of the area, is found only on apsed churches. Conversely, apses which were added subsequently can be identified partly through their plainer decorative expression and, in a few instances, by their divergent ground plan.

The artistic details of Romanesque church building in the area show great variation, and it is argued that the finer stonework, such as the Ørum portal (fig. 16), could have been produced in central workshops in the market towns. Furthermore, based on the work of Elna Møller and Jens Vellev, it is pointed out that the original apsed churches and six free-standing columned portals date from the last quarter of the 12th century. However, the distinct portal in Vorning (fig. 14) is probably slightly older.

When compared, a certain pairing tendency can be observed in some of the churches, for example those in Ålum and Tånium. This provides a hint concerning the organisation of early ashlar church building. Compared to the much larger group of ashlar churches in Thisted Coun-

ty, the ground plans of the churches in these two districts are slightly wider, and they are more elaborate architectonically, at least with respect to the portals. Several

distinct regional features are thereby recognisable, but it is apparent that there was also a certain degree of cultural exchange between the various parts of Jutland.

Anders Christian Christensen
Horsens Museum